This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषमात्रस्यैव स्वमते निरुक्तादुष्टाविशेषदस्यादित्यंथस्य सद्धेतौ लक्षणापरत्वासंभवादलक्ष्यतामप्र
दर्शनाभिप्रायेणानुपायय निस्याद्वेनादिना असाधारण्यादिनिदूषकत्वस्य साध्यादिः साध्यवन्निष्ठस्य ध्वंसप्रागभावस्य दोषतयातादृशप्रसिद्धे
वतस्वरूपस्य दूषकतास्य स्वमित्याह नुसर्वेषां आदिनातत्र शाब्दे वैलक्षण्यस्य वा तादृग्वृत्तीति असमवेतस्य तादृग्वृत्तीत्यर्थः यद्रूपे
नित्व विशिष्टस्यैव साध्याभावव्याप्यस्य तस्यानियतत्वतया केवलस्य तस्याशेषत्वात् अत्र आह यद्रूपेणेति तद्रूपविरहादिति निरुक्तव्याप्या
सत्वे न द्रव्यत्व विरहादित्यर्थः अत्र तस्यासंस्फुटीकर्तुमाह सद्धेतोरिति ननु नयो रुद्धत्वेन कथमसाधारणादिपदे तो च्छेदकरूपस्यतो
व्याप्येऽसाधारणादीति सत्यासन् अनित्यपक्षपदबोध्यः तद्रूपस्य स्वपक्षासत्वं गौणीकाराद्यमथ्या व्याप्येऽनुमित्यजनकतादि
तिहेत्वोरेवैमेव कारः प्रतिबंधकत्वमित्यनेन रयोऽपदसाध्याये न नाहेशैव कारार्थं व्याकरोति परमायातीसाहित्या असत्वादप्रसिद्ध
त्वात् अप्यत्यतिप्रतिबंधकज्ञानविषयीभूतस्य विशिष्टस्यासत्वस्यत्वेपि दोषाभ्युपगम इत्यर्थः तस्यापि बाधभ्रमविषयस्या
पि ननु साध्याभाव यमालंबो धरति सति सोदोष इत्यत आह कोहीति तत्याव साध्याभावव्याप्यप्रमा मयि दोषः स्यादिति भावः
असाधारण्यादि भ्रमदशायां स हेतोरपि या चैर्लक्षणात्वस्वीकारादुक्तार्थाख्यान स संगतमत आह पुनिर्दुक्तेति तेनित सत्वमिति

भावविशिष्टपक्षाभेदस्य हेतौ सत्वेपि हृदोवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिहेतो साध्याभाववत्पक्षाभेदस्तिरहादव्याप्तिरित्यर्थः सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतोरेव व्यभिचारितया तद्भेदस्य व्यभिचारिमात्रे संभवादूषपदेनानुसरणं अत एव बाधितहेतौ ना
व्याप्तिरेव नाप्ययत येति तद्रूपमिति पूर्वेणान्वयः ननु साध्याभाववत्पक्षस्यैव पक्षानिष्ठसाध्याभावस्यापि बाधत्वात् हृदोऽयं व
मानायैव हृदो वह्निमानित्यादिबाधेनाप्याप्रितत्र आह व्यभिचारीति धूमरूपवत्वादौ बहुसत्तानास्पदेधूम इत्यादिः तेन हृदय
कवह्निसाध्यक धूमस्य दुष्टतयाने पापातिसंभवः ननु वह्न्यभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वावच्छेदकत्वात् द्रव्यस्य धूमे विवहालु
नोति व्याप्तिन आह साध्याभाववद्वृत्तित्याच वह्निव्यभिचारित्वमपि विषयतयानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकमिति तद्रूपा
माहव्याप्तिप्रसंगो नायुक्त इति भावः ननु तत्क तत्साध्यकहेतुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं तथा च वह्निव्यभिचारि
द्रव्यत्वस्य धूमहेतुकानुमितिन प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरत आह साधारणादिरिति ज्ञानधर्मिकसत्वाभाववद्
त्रित्वमकारकत्वादि व्यापकस्य ज्ञानहेतुधूमक समासाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वान्तरात्व्यापकमाहायसत्वासाध्यकत्वा
नादिहेतावतिव्याप्तिरित्यर्थः ननु वैशिष्ट्यविषयत्वाभ्यन्तरसंबंधेनयोनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदको धर्मः तद्रूपत्वम यविरोधि

Accession No.
~~10466~~ M934
Title - अनुमान गदाधरी
~~मिथिली शार~~
पत्र - 35
(1)
Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामग्रीति विशिष्टपरामर्शत्वेन बाधात् द्विषयकत्वेन चानुमितिप्रतिबंधकत्वात्तत्याव साधारण्यादि विषयत्वस्य तादृशान्यतर
संबंधेन प्रतिबंधेन प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्तत्तामादायनानियामिः स्वरूपसंबंधेनैव तस्य तथात्वादित्यत आह यथाकथं
चित्तद्वत्त्वमस्येति प्रतिबंधकताकोपि निर्विषयतामात्रेण प्रतिबंधकतावच्छेदकं तद्वत्त्ववस्तो वैयर्थ्यः अतिप्रसंजकत्वादिति पर्व
तोनवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिबंधकतापात्त्वभावस्यापि प्रविष्टत्वात्तदाश्रयत्वमादाय पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र सद्धे
तावव्याप्तत्वादिति भावः ननु वैशिष्ट्यविषयतान्यतरसंबंधेन प्रतिबंधकतावच्छेदकं तत्र पर्याप्तं तादृशाधर्मवत्त्वं वाच्यं तत्र याव
विषयतयानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वस्य साध्याभावप्रकारकपर्याप्तत्वात्तद्वत्त्वमादायनानियाप्तिरित्यत आह विरोधिसामग्र्या
नित्याव्यावृत्तिः विरोधिसामग्र्या विशिष्टवह्निपरामर्शत्वेन वह्न्यनुमितिप्रतिबंधकत्वाभावेन विरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकतानवच्छे
दकत्वात्तस्य पतितत्वात् सद्धेतावव्याप्तिरिति भावः उक्ताव्याप्तिं निरस्यत्यनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकपदस्य प्रतिबंधकतेऽत्र्यैतिहा
नेहेतुतानेन चैवेति तथा च स्वलिंगकप्रकारकपक्षकसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकीभूतधर्मवत्त्वमेव दुष्टहेतुत्वे तात्पर्यमान
स्य व्यभिचारादेरनुमितिप्रतिबंधकत्वोपगमाच्च न व्यभिचारबाधितहेतावव्याप्तिरिति भावः सत्प्रतिपक्षितमेव लक्षणांसंगमय सम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिभवतिचेत्तिप्रतिबंधकीभूतेतिस्वलिंगेसाध्यानुमितिप्रतिबंधकीभावेनेत्यर्थः कालिकत्वविशेषेणत्र कालीनत्वं कालघटि
तसंबंधेनवै।शिष्ट्यलाभार्थेतद्यासाध्यानुमितिप्रतिबंधःविरोधिसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वेसत्येवतदुत्तमाद्यसत्प्रतिप
क्षानस्यसंग्रहःस्यात्तद्वैलक्षण्यसिद्धमित्याहनवैकालेतिक्षणाप्रतिरनुमित्यादिकंप्रतिप्रत्यक्षसामान्यादेश्चप्रतिबंधकत्वस्याव्य
भिचरितोपाधापकतत्तत्सान्निकर्षादिव्याप्तिधेवव्यवस्थापितत्वादितिभावः अनुमित्यादौकथंचिल्लाघवादिसामग्रीत्वेनप्रतिबं
धकत्वस्वीकारेपिसत्प्रतिपक्षस्थलेसाध्याभावानुमितिसामग्रीसत्त्वेसाध्यानुमितिप्रतिबंधकत्वंदुर्घटमित्याहविशेषेतेति
चैतिनसामग्रीप्रतिबंधकेत्यनुषज्यतेसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकत्वाभावेहेतुमात्रजन्यत्वइतिसाध्याद्यनुमितिसामग्रीसत्वेसा
ध्याभावानुमितिरुपकार्योत्पादइत्येतदर्थः तथाचसत्प्रतिपक्षस्थलेवबाधस्थलेनेतिभावः ननुविरोधिसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वानभ्युपग
मेसत्प्रतिपक्षस्थलेसाध्यानुमितेःकथंनोत्पादइत्यतआहविं।त्वितिततत्रसाध्यानुमितिप्रतिबंधकःमनुसत्यापिविरोधिपरामर्शेसा
ध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानिश्चयद्वयात्पांसाध्यानुमित्यनुत्पादात्तस्यप्रतिबंधकत्वंदुर्घटमतआहयदिचेत्तिमिन्तासाध्यादितिविरोधिपराम
र्शीयसाध्यइत्यर्थःनानुमितितिमयज्ञन्नसाध्यानुमितिबंधकइत्यर्थः विरोधिसाध्यस्यवाधावनावेविरोधिपरामर्शीसाध्याभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवासंजनेनैवनएवनतस्यसाध्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं अन्यथानुमितिप्रतिबंधकत्वमिष्टमेवनवैशिष्ट्याशापेनपक्षेद्धिंनद्रभावस्यापिता
दृशा।बाधनिश्चयाभावस्यापितत्रविरोधिपरामर्शाविरोधितायांनिवेशपत्तमितित्वावच्छेदकत्वेनेत्याद्युक्तिःनचैवंविरोधिसामग्र्याः
स्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपिस्वलिंगकानुमितिप्रतिबंधकीभूतविरोधिपरामर्शत्वावत्तामाद्यसत्प्रतिपक्षितेसत्त्वरात्पापत्तेरितितत्रा
हपयाद्येतितथाविधेतिभ्रमप्रमासाधारणोसर्कःअतिप्रसंगइतिपर्यवसितोनवद्रूमाभिसाविभ्रमवज्ञामाद्यपक्षमाद्यतिप्रसंगः
सर्व्यःद्रूषणात्तांनरमाहनवातीतानामितिकालीनत्वमपीतितथाचभिन्नकालीनयोर्वैशिष्ट्यविरहादितिप्रतीतेनसत्प्रतिपक्षितेसद्धेताव
नुमितिप्रतिबंधकीभूतविरोधिपरामर्शत्वंकेनापिसंबंधेननास्तीतितत्राव्याप्तिरितिभावःस्वसमानकालीनत्वानविषयत्वादि
संबंधेनातीतलिंगस्यापिकस्याचिद्विरोधिपरामर्शविस्योपगमेतुपरामर्शनोत्तरजाताहेत्वाभासयामपिसद्धेतोःकालिकादिसंबंधे
नस्वलिंगकानुमितिप्रतिबंधकीभूतपरामर्शतित्वात्तत्राव्याप्तिरित्याशयःसर्वत्रविषयत्वकमेवप्रतिबंधकतावच्छेदकंलक्ष्य
दोषप्रवेशमितिमतंद्रष्टव्यमितिपद्यपित्वाद्दिनाव्याप्त्याद्विकमिस्त्वादिपदेनसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वादिःपरिग्रहणत्वाप्रति
बंधकतावच्छेदकेनानुसत्प्रतिपक्षितसद्धेतौसाध्याभावव्याप्तिविरहात्तत्राव्याप्तिविरहाहत्वद्धत्वमपीतितनद्दृतानेतिविरोधिव्या एम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यादित्यनेनेत्यर्थः साध्याभाववद्वृत्तित्वं पक्षधर्मिकसाध्याभाववत्त्वादिनिश्चयप्रत्ययेनेत्यर्थः प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यभिप्रायो मतेनेन
स्य चेति पक्षधर्मिकसाध्याभाववदित्यादिज्ञानस्य चेत्यर्थः तथा च पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यत्र पर्वतो न द्रव्यमित्येवं बाधज्ञानसंबं
धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य धूमे सत्त्वादित्याशय इत्यर्थः ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तद्रूपेणैवाश्रयत
याच द्रव्यत्वाभाववद्विशिष्टपर्वताप्रसिद्धेः वह्निनोक्तातिप्रसंगनिरासाशंकते विशिष्टेति न तु साध्यवत्पक्षस्यत्वेऽपि पर्वतो वह्निमा
न् धूमादित्यादौ प्रतिपत्तिनसद्धेत्वाभासत्वातिप्रसंगाद्विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं निवेश्यापि नु मन्त्राकांक्षामिति त्वाहत
न्किमिति जलत्ववह्निमद्धूमादित्यादौ प्रतिपादितेन साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धत्वात् सर्वत्रैस्तु जं ननु पर्वतो द्रव्यं धूमादि
त्यादौ बाधभ्रमस्य सत्त्वे धूमे मानाभावान्नातिव्याप्तिः विशेषदर्शनमपि विरोधि यत्र भ्रमस्य व्याप्यांधूमादौ सत्त्वमिति पक्षे इत्तोप
मितिव्यवहार एतत्रैव ज्ञानस्य विरोधित्वाद्याद्दैः संबंधत्वकल्पनात्त्रयं बाधितो हेतुरित्यादि व्यवहारो विरहादत आह यथा (3)
कथंचिदिति ज्ञानरूपेण धूमो वह्निव्यभिचारीत्यादिज्ञानरूपेणेत्यर्थः बाधभ्रमस्येव व्यभिचारभ्रमस्यापि युक्तत्वेन संबंधत्वे
मानाभावादत आह तदाश्रयेति व्यभिचाराश्रयीभूतं यद्द्रव्यत्वादिकं तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः आदिना कालिकादेः परिग्रह ननु यादृश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संबंधेन पक्षप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं नेन संबंधेन पक्षप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वेनेन संबंधेन तद्वत्तस्योक्तत्वात्
धत्वान्न धूमेति प्रसक्तिरतस्माह यादृशेति न सर्वत्रेति न यावत्पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यादिप्रतिपादितेन सद्धेतावव्याप्ति प्रतिबंधकता
नविषयेन समवायादिसंबंधेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यगुणत्वादिमत्त्वस्य धूमे विरहादिति भावः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र प्रतिबंधके
नविषयेन समवायसंबंधेन वह्न्यभावव्याप्यधूमत्वादेः साधने सत्त्वात्सर्वत्रेत्युक्तं ननु यादृशसंबंधावगाहि पक्षप्रकारकता
नत्वेन प्रतिबंधकता दृश्या ज्ञाननाद्दृशसंबंधान्यतरसंसर्गकज्ञानत्वं वा व्याप्यमते तेनोक्तस्थलेतिव्याप्तिः तान संबंधेनैव हेतोः साध्या
भाववत्त्वाद्गुणत्वादिमत्त्वादेरत आह अस्तीचेति तेनैव द्रव्यं चेत्यनुषज्यते न यावत्पर्वतो वह्निमान् धूमाद्धूमादित्यत्र बाधबुद्धेः सत्त्व
पादिसंबंधावगाहित्वेऽपि प्रतिबंधकत्वात्तादृशसंबंधेन वह्न्यभाववत्त्वस्य धूमे सत्त्वान्निव्याप्तिरित्यर्थः पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यत्र द्रव्य
त्वाद्यभावस्य स्वरूपसंबंधेन धूमादाववसंभवः क्वचिदित्युक्तं कालेयपीत्यादि कृतं छिगत्वे तत्साध्यकानुमितिं व्यावच्छिन्नप्रसे
यत्ता दृशाव्यभिचारज्ञानत्वादिनास्वतः प्रतिबंधकत्वमादायतत्रुटितेत्वज्ञानाभिप्रायेणोक्तमव्याप्यभिचारादिज्ञानस्यापि व्याप्त्या
दिप्रसक्तविरोधित्वात्तद्धर्मप्रतिपक्षमात्रमधिकृत्य यथाकानुपपन्नेरनुमितित्कारणपरामर्शा नरमात्रे प्रतिज्ञाप्रमानपक्षप्रतिबंध राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं स एवं लिंगाभासस्साशये न वा शंकेय मिति चेद्ग्रं बाधप्रतिपक्षयोः प्रसक्त्यादिप्रतिबंधकत्वे हेतुमाह स्यादित्यादि सत्वाभावस्येसा
दिना एवं शाब्दबोधे पि बाधप्रतिपक्षयोः विरोधित्वे आगमेति मलमूत्रपुरीषोत्थितिनिर्गतंत्व शक्तिचिस्मृतमित्यागमस्येत्यर्थः तत्र
यामात्यंगत्वादिहेतौ अनुकूलतर्कस्याभावेपि गृहे स्वतो नुपपोगात् गृहेवस्तुवतरे तिशौ चानुपाने साध्यपसिद्धेरागमप्रमात्राधीनत
याउपनीत्यमात्मीयत्वेनमत्त्व मृत्त्वेत्यागमस्य बलवत्वं बोध्यं अनुपपत्तेरिति तत्र यावत्प्रतिबंधकासत्वात्त्रागमप्रतिरोध इति भावः अ
प्युक्त्येहेतुमाह प्रत्यक्षप्रतिलौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः बाधादिरूपादिप्रहेतुग्राह्याभावव्याप्यवत्तोपग्रहः शंकते यो ग्यताज्ञानेतिरद
भवोधनिरूपणाद्यभावः तत्र शाब्दं प्रतिबाधनिरूप्यस्यामान्निबंधकत्वे योग्यताज्ञानोत्तरं लौकिकात्मकबाधनिरूपे सत्यपि शाब्दबो
स्यादित्यादि दोषं स्फुटयति योपेस्याह एवमपीति उपनीतमानविशेषत्विति दोषविशेषाजन्योपनीतभानं प्रतीत्यर्थः तत्वेन बाधनिरूप
याद्यभावत्वेन यद्यपि बाधनिरूप्यप्रदर्शितायामुपमितेः स्मृतेः स्वानुसारात् दुपमितिसामग्रीमत्वपि तद्भावस्य हेतुत्वं वक्तुमुचितं तथा
प्युपमितेरति प्रिय प्रमात्वे विषये पत्तेर्बाधदर्शितायां विशिष्टस्मरणानुसारस्य बोद्धो धकविरहे ज्ञानापि संभवात्तत्र बाधाभावस्य हे
तुत्वे मानाभावदस्ताग्रायः त्वत्त्वरणातः त्वत्तरणावाक्यतः विशेषेतितरवांतरधर्मप्रकारकतद्गोचरत्वानस्येहेतुत्वादिति भावः तद्ध

7

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टांते स्येतिव स्यमाराख्नन्नराणस्येत्यादिः अतिव्याप्तिरिति यदनीयतेन्वयः तद्व्यावृत्तस्य असाधारणादिव्यावृत्तस्य लक्षणात
रमपीतित्ति प्याचतायें विभागपरोक्ष्यंस्या। किंतु लक्ष्यप्रदर्शक इति भावः मह्वस्रह्तराणप्रत्ययमितितनस्यसामान्यलक्षणातः प्रत्ययमि
त्यर्थः प्रकारांतरेण सामान्यलक्षणस्य प्राक्केहेपश्चात्सामान्यलक्षणोपादानेनस्यात् तस्माकांक्षाविरहादित्साघस्वरसः केचित्तु
व्याख्यावित तः हेतुद्वयसंगसस्येविनक्यतिअनुमितिर्व्याप्तिर्वेतिनन्वेकस्याहेतोर्नित्याद्विभ्रमेणासाध्यतनद्भावोभयसाधकत्वा
दिकस्येत्यादि मूलमसंगतमत आह तदुपधानमिति साध्यतदभावाद्युपधानमित्यर्थः अव्यापकमिति तत्याचपेनव्यभिचारिहेतु
नासाध्यतद्भावयोरनुमित्यादिर्नोसाध्यतिः तत्राव्याप्तिरितिभावः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेतरभेदस्य सिद्धेरुद्देश्य
तायामव्याप्तेरहूवणत्वाहाह अव्यापकंचेतित व्याविधेत्तितद्भावीयप्रामितिभ्रमेरोत्यर्थः तद्योग्यत्तेति साध्यतद्भावानुमित्या
दित्वहूपयोग्यत्वेनेत्यर्थः संशयप्रसेवसाधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेनहेतुत्वेकोटिद्वयोपस्थापकपदवैयर्थ्यापत्तिरतः संश
यहेतुकोटिद्वयोपस्थितिं प्रत्येवतादृष्येणहेतुत्वं संशयसामान्यंप्रतितितुतद्धर्मिज्ञानंकारणमिति मतानुसारेणव्याचष्टेकोटि
त्यादितव्यावत्समिञ्ज नवक्कंसड्ढकारणमित्यत्र प्रमित्वाद्घटजनकत्वस्यव प्रसक्तेनेपिकोटिकद्वयोपस्थितिद्वारासंशयजनक राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्वस्य लाभोप्युपसत्तिवैचित्र्यादिति भावः साध्यसंदेहजनकेत्यस्योपस्थितिक्रियायामन्वयादेव सामान्ये सो समासानिविष्टपदा
नामप्युक्तदिशा व्युत्पन्नत्वं न तस्वीकारेण द्वारत्वलाभो न युक्तः क्रियाविशेषणेनानितान्तत्वसाहस्यादित्तीकन प्रास्तनाप्याभिन्न
द्वौ च द्वितीयान्तत्पुरुषस्येत्यादि स्वाहसाध्यसंदेह इत्यादि स्वाश्रयेति द्वितीयार्थः प्रकारत्वेन ज्ञोपस्थापकपदार्थस्योपस्थापक
ज्ञानविषयस्यैकदेशोऽज्ञाने अन्वितं तेन नैसानि सज्ञानवानयमित्याकारबुद्धेः नादृशज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिरूपायां साध्य
नदभावोपस्थितौ हेतुत्वेन तद्विषये ज्ञानहेतावच्छिन्नाप्तिवारणायेत्यर्थः एकस्य ज्ञानवृत्तेर्निसत्वानिसत्वोभयाश्रयत्वाभा
वादाह विषयितयावच्छिन्नानित्यत्वे साध्ये साक्षस्य स्वाभिचारित्वं न वैरिष्यत एवेत्यतो निसत्वे साध्यास्तु कं समवायेन हेतावति
व्याप्तिमुक्तसंयोगेन साध्यसन्देहेतोर्नमाह अनुवृत्तेत्यादि अनुवृत्तित्वं तदधिकरणाहृतित्वं व्याप्तत्वं च तदभाववद्वृत्तित्वं न
प्यावच्छेदकमपि तद्वृत्तिवद्भावावच्छेदकत्वेनाधिकरणमवानयमित्यनुभवस्य वहिप्ततदभावस्मारकतयानद्विषयस्य धर्महेतोर्विरोधजनकोन
मित्यर्थः तत्योपस्थितेरिति उक्तमेण कोपोपस्थितिरितिरित्यर्थः साधारण्यादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोठ्युपस्थितित्वेनैव संशा
यहेतुत्वाभावः धार्मिनिति पुनरोपतीवं दंड्वं नवेत्यादिसंशयजनकस्येदंपुरावर्तेत्यादिपक्षधर्मिताज्ञानस्याविषयनामा

हापद्व्यत्वसाध्यकेपुरं …र्त्तित्वादि साद्धेनाव्वत्तित्वान्निवारणायेत्यर्थः तद्धर्म्मितावच्छेदकं असाधारणनयेति नि… तसाध्यव
त्ताकधर्मिकव्याप्तत्वेन तान्नतयेत्यर्थः न चावेपि संग्रहत्वेपि तद्धर्मीर्त्तानैत्यसाधारणपोर्नीर्त्तान्नाहृशायामित्यर्थः विशेषदर्शि
नात् अलस्यत्वापत्तेः न चावधर्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वाद्धेत्साध्यवद्यावृत्तत्वग्रहवद्दशायामतिव्याप्तिवारणार्थमेव कोटिद्व
योपस्थापकं पदं वाच्यमिति भावः ननु तद्धर्मिर्त्तानाहृशायां धर्मितावच्छेदकप्रकारकतानस्यासाध्यसंशयोपधायकत्वात् साध्या
त्कुमरात्रानि…मितत्र आह संशयेति तज्ज्ञानवेति साध्यसंशयजननयोग्यत्वेत्यर्थः नन्वेवं साध्यसंशयोपधायकत्वद्वध
र्मिताज्ञानविषयत्वमेव सम्यगिवारित्वादिति द्वां धर्मितावच्छेदकं न्यायतामत्राह अन्यथेति संशयोपधायकत्वस्यानिरुक्तिघट
कद्दयर्थः पयामितिपचापदे साध्यवत्वस्यान्यवत्साध्याभाववत्त्वस्य वनिरूपोवृत्तत्व्यासन्यतिपद्मज्ञानेहेतोः कुत्रापि
धर्मिणि साध्यसंदेहानुपधायकत्वात् ताहशीं साधारणास्याप्रसंगात् ह्यापादिय। न चायनन्तस्य …हायत्वत्पयोग्यत्वस्यापि
वेयो धर्मितावच्छेदकस्यावारणार्थमनदंकोटिद्वयोपस्थापकपदं वाच्यमिति भावः कोटिद्वयोपस्थापकेति द्विलसंवा
नस्येदम… केनापि हि पुक्तं नराह… तिपद्मेत्याहि नायप्रहदति न च… र्त्तान्पांमित्यर्थः प्रतिबंधात साध्यसंशयासंभ राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वः फलानुरोधेन साध्यीयप्रामाण्याभावविशिष्टस्यैव साध्याभावपरामर्शस्य वा साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वमित्याशयादिति
भावः इदमपि साहित्यनिष्ठितत्साध्याभाववद्वृत्तेस्साधारण्यमतेष्वगुणकत्वावच्छेदेन ज्ञानाप्रामाण्यस्य तस्यात्वेन संभवतः इदं च
त्वं न हि प्रपञ्चयिष्यते इति न पाखनित्यानित्यत्ववत्सत्त्ववद्दिदं च गन्धः कमिति ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकतया तद्वि
षयीभूतस्य च्युतः कधर्मितोनिश्चयत्वे साध्ये सव्यभिचारत्वापत्तिरतः पक्षतारोपप्रकारकत्वाभावपक्षधर्मतापरामर्शविषयः सं
दिग्धसाध्यकत्वरूपपक्षताविशिष्टपक्षधर्मिणः पक्षपरामर्शविषयत्वे वैयर्थ्यात् तन्निवेशे हि मानाभावस्तादृशपक्षता
संगाह्याहपक्षपरामितिन न पादिपक्षताविशिष्टपक्षतिधर्मितज्ज्ञानप्रवेशस्तथा च तेन नित्यपरत्वेवं वाधान्निर्णयदशायाम
पि निश्चयगगनाद्यनिश्चयगाद्यापक्षस्य ष्टत्ववान्वयाद् इतिज्ञानेन वर्णानिस्योनवेति संशयोत्पादात्तदानीमपि पक्षत्वमसा
धारण्यं स्यादित्याशंक्य निराचष्टेनचैवमिति एवमपक्षत्वे पक्षत्वाप्रवेशे वाधादिसाहित्येनास्वरूपासिद्धिपरिग्रहः अस्य फल
दर्शनवपवेशे वाधासिद्ध्योरनित्यादौ क्षमन्नवद्रिपवसाधारण्योद्धरणा यां पक्षताविरहात्स्वरूपासिद्धिनिर्णयदशा
यां वमपक्षत्वधर्मिविज्ञाताज्ञानाद्व्याप्तिः स्यादसाकेनुतदानीमपि धर्मितत्वेनैव कालान्तरे सपक्षत्वविरहमज्ञानमादाय

तन्न्यूनतासंगमय्यादि भावः ननु घटो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणतास्थले सिद्धिसंकीर्णतान्नसव्यभिचारत्वमनन्तत्रानित्यानित्ययोरेव सन्न
श्राह अप्रसिद्धिसंकीर्णत्वेनेति बाधसंकीर्णत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं अप्रतिज्ञेतिन यावद्यंश विधत्वव्याघातादिति भावः न चेति वह्निमान् मादे
त्याद्युक्तादौ वह्नितद्भावपवद्भिन्नधर्मवान्यमिति धर्मस्यापि निर्युक्तपक्षधर्मताज्ञानत्वात्तत्प्रकारकधर्मत्वादावतिव्याप्तिरेतस्य चेः
धर्मिताइति किंचिद्धर्मविशिष्टइत्यर्थः तथा ज्ञाननिष्ठं किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं साध्यसंशयप्रयो
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमर्थः पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्नितदभावसाधारणत्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वेन वह्निसंशय
जनकत्वात् तादृशासाधारण्यस्यापक्षमात्रवृत्तितया नो कातिप्रसंग इति भावः अत्र जनकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः साधा
रणत्वाघभावेपि तादृप्यविशेषावच्छेदकत्वं गर्भितयाहि न मात्रपि साध्यसंदेहादर्शनभवापत्तेः किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं न च साधारणत्वावच्छि
न्नहेतुमत्तासंशयस्य साध्यसंदेहजनकत्वादसंभवः किंचिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वसाध्यसंशयजनकतायाः स्वमिति अप
व्याप्यजनकरूपवत्त्वस्यैव ज्ञानयदमहिम्नाविवक्षितत्वात् किंचिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वं जनकताश्रयमित्यपाद्य जन
रूपवत्त्वस्यैव साध्यसंशयजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वपवसंनुनार्थः पक्षादृसमारणस्य व्याप्यसंशयेन्याद्रियव्यस्य विरोधायेत्र राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिति ध्येयं साध्यसंदेहजनकं मिति कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा जनकं मित्यर्थः तेन कोटिद्वयोपस्थितित्वस्यैव प्रक्रान्तत्वात्तेन न विरो
धः नच धूमवान्वह्नेरित्यत्र साधारण्यापत्तिः कुत्रापि वह्नौ साध्यतदभाववत्त्वसंशयजनकत्वस्य तादृशरूपस्याभावादिति वाच्यं साध्य
तदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव साधारण्यात् तथाविधवह्नित्वस्यैव तत्र तत्त्वात् धूमतदभाव
वद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवान्पर्वत इत्याकारकज्ञानादेव पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयोत्पादात्
अत एव द्रव्यविशिष्टसत्तादिमत्य सत्तायाः साध्यतदभावसहचरितत्वेपि नातिव्याप्तिः विशिष्टसत्तात्वस्य तादृशाधिकरण
तानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावात् इत्थं च काञ्चनमयधूमवान् वह्नेरित्यत्र महानसीयसंदेहप्रयोजकस्य तादृशसाध्यतदभाव
वद्वृत्तिमत्त्वस्याप्रसिद्ध्या न सव्यभिचारो हेत्वाभासः किं तु व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ध्येयं साधारणत्वादित्वादिना साध्यतदभाववद्वृ
त्तित्वरूपस्य साधारणत्वस्य परिग्रहः नचैवं साध्यव्याप्यव्याप्यात्मकासाधारण्यापि साध्यतद्व्याप्यवृत्तित्वांशस्य तत्रासत्त्वा
दिति वाच्यं तद्घटकज्ञानस्य केवलान्वयिसाध्यके त्वादिना माणिक्ये नैवायेक्षसमारणात् इति भावः ननु यत्र सविषयकत्वान्नित्य
यदृशायां इदं सविषयकं न वेत्याकारकः संदेहः सविषयत्वज्ञानं सविषयत्वाभाववन्निसविषयत्वप्रकारकं न वेति भ्रमत्वसंदे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतूपासाध्यतदभावोपस्थितिः न च ज्ञानकीभूतस्य अप्रमात्वे तदभाववद्वृत्तिज्ञानमित्याकारकप्रज्ञधर्मतोज्ञानस्य विषयत्वान्वेस
द्धेनावनिश्चायासिरत आह इदमित्यादि विषयितात्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्यानुगतत्वे विवादात् साध्यान्तरमाह अन्यद्वृत्तीति
अप्रामाण्यसंदेहस्येति अप्रमात्वसंदेहस्वरूपः प्रामाण्यसंदेहस्येतियावत् अप्रमात्वं च ज्ञानविरहधर्मिकोक्तिः प्रामाण्यसंशयावो
ध्यः न स्येव साध्यतदभावोपस्थितित्वसंभवादिति ध्येयं तद्घटकेति अप्रमात्वरूपाप्रामाण्यघटकीभूते स्वार्थः ज्ञान विषयइति अप्र
मत्वतदभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेऽपि इदंज्ञानमित्याकारकज्ञानस्य विषये इदंत्वस्य सर्वैः साधारण्यादिति अतः तदभाववसहचरितधर्मिकज्ञानस्य
नाप्रसिद्धधर्मवत्ताज्ञानम् अप्रमात्वतदभावोपस्थितेर्वृत्तितदभावकोटिकसंदेहजनकत्वरूपेण सर्वैः न तु ज्ञानस्येति अप्रमात्वसंदेहात्मकसा
ध्यतदभावगोचरज्ञानस्य यज्ज्ञानसाध्यसंदेहत्वावच्छिन्नं यत्स हेतुत्वादिरूपैः न चैवं निष्प्रकारकप्रामाण्ये ज्ञानेऽप्रामाण्यघटित
अप्रमात्वस्य संशयापादकत्वादिप्रामाण्यसंशयः तदुत्तरं निर्णीततद्घटकत्वादेः धर्मिणि संदेह अनुकूलस्यादत आह प्रामाण्यसंश
यस्य लक्षणे इति न च तत्रापि प्रामाण्यादिनाघटितअप्रमात्वस्य संदेहे न प्रामाण्यादिसंदेहस्य कारणं किं तु प्रामाण्यादेः साधा
रणधर्मवज्ज्ञानमेवेति भावः यथा श्रुतीनि श्वयोजनार्थ संदेहं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रामाण्यसंदेहः कारणमप्रमा राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विनापिप्रामाण्यसंदेहंधूमादिनानिश्चितार्थसंशयापत्तेरतआहप्रामाण्यसंशयेत्यनंतरंपसारेरोत्पित्यान्द्वाविरोधिनोविष
यनिश्चयस्यसत्वेनसंशयोनसंशयोनुपपन्नइत्यप्रामाण्यापत्तेनविषयनिर्णयस्यात्रमलशंकाशून्यत्वरूपंयत्प्रतिबंधकताव
च्छेदकंतदपसार्यगइत्यप्रामाण्यापन्नानायेत्येतिभावः ननुपर्वतादिधर्मिकवह्निमत्त्वादिसंशयतिवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता
कसंशयस्यहेतुत्वात्तानहिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंशयस्यहेतुत्वातिव्याप्तिः नचवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्यसा
ध्यसंशयजनकेव्याप्यवत्तानिश्चयेपिसत्वात्साध्यसंदेहजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वलक्षणानिजनकतावच्छेदकत्वाभावादे
वनातिव्याप्तिरितिवाच्यंवह्न्यादिसंदेहंप्रतिजनकव्याप्यादिव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेनैवजनकतयावह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापिवह्न्या
दिसंदेहस्वरूपयोग्यत्वात्साध्यसंदेहमात्रेस्त्वेवसाध्याभावविशिष्टबुद्धित्वानतरवच्छिन्नंप्रतिसाध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वे
नप्रतिबंधकत्वादेवतयाव्याप्यवत्तानिश्चयसत्वेसाध्यसंशयानुत्पादसंभवादाहव्याप्यवत्त्वेनिरवमतेपिव्याक्तासशायस्यवि
शेषणतानानादिविषयताव्यापकवतासंशयहेतुत्वादाहपृथगितिव्याप्यवत्वावच्छिन्नप्रकारताककत्वेनतिनदर्थः कोटिद्वयो
पस्थितिद्वारासंशयजनकत्वस्यैवप्रामाणिकत्वात्पथगिसस्यकोटिद्वयोपस्थितिवार्थःसाधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैवसं

(8)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रापज्ञनकत्वं सत्रधर्ममतः पक्षस्तुत्कं निम्नप्रपरामितिनप्यावधर्मितापद्रूपावछिन्नकारतानाक निश्चयपत्वं निश्चयपलाव
छिन्नायास्साध्यसंदेहजनकतायाश्चनतिरिक्तवृत्तितद्रूपवत्वं विवक्षितं व्यापकसंदेहं प्रतिव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैवजनकत्वेननुतन्नि
श्चयपत्वेनेतिनातिप्रसंगइतिभावः नकेवलमेतावसद्धेतुनिरासाद्धेत्वभिमतपदंप्रपतनस्याह हेत्वभिमतेनेतिहेतुताघटकेनस
र्वःनयावयादृशसंबंधेनयद्रूपावछिन्नवत्वज्ञानेसाध्यसंदेहप्रयोजकंतादृशसंबंधेनहेतुतास्यलरावनद्रूपवत्वं सव्यभिचा
रः अयमात्माज्ञानादिमान्हेतोःसमवायेनज्ञानस्यहेतुतास्यत्वेनसाध्यतद्भाववद्विषयकत्वावछिन्नज्ञानवत्तायाःसमवायेनज्ञा
नेनसाध्यसंदेहजनकमतोनातिव्याप्तिः विषयतासंबंधेनतादृशज्ञानवत्त्वज्ञानस्यसाध्यसंदेहजनकत्वाभावेनतनसंबंधेनज्ञाना
दिहेतोस्सव्यभिचारत्वमेवेतिभावः आत्मत्वज्ञानेकाद्दक्तिलपहेतत्साध्यकज्ञानहेतोः सव्यभिचारत्वमिष्टमेवेत्यतआहकपालत्वा
दिहेतौतन्संदेहजनकइति आत्मत्वादिसंदेहजनपक्षधर्मताज्ञानविषयेसत्यर्थः ननुजनकत्वस्यव्याप्यवृत्तित्वात्कोटिद्वयोपस्थिति
जजनिकायाविप्रतिपत्तेः प्रसेकपदार्थघटेहेनतद्भयोपस्थितिजनकत्वाभावासंभवाद्विप्रतिपत्तिरिक्तसाधारणत्वासंगतिरतस्तद रामं०
भिप्रायेणप्रकाशयतिविप्रतिपत्त्याविति प्रसेकसाध्यवाचकप्रसेकपदस्यनद्वारत्वं विप्रतिपत्तिघटकपदस्यवारणंनयाचविप्रतिप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तिः प्रमेयं न नच घेतिविप्रतिपत्तिनकोटिद्वयोपस्थापकैकरूपद्वयपर्यवसीय चेः ननु प्रमेयकपदस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभा
वेपि समुदितानां विप्रतिपत्तेस्तथात्वात्तत्राभिप्रायोऽलिखेवेत्यत आह भिन्नेति नच्छेत्याज्ञानं विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानं न न च यानकोटिद्वयो
पस्थापकं स्वरूपतो ज्ञानाज्ञानयोर्विप्रतिपत्तिविषयत्वेन व्याख्यानं न व्याचपत्नधर्ममज्ञाज्ञानपदेन दूरगमेन दृष्टिमायेरोवनवायप्रज्ञप्तिरि
तिमूलाज्ञिरिति भावः ननु प्राप्यः नित्सोन वेसाहित्यान्सेवनाहृदशावाक्षस्यापितानं कोटिद्वयोपस्थापकं मवलोवनव्यायतद्धु
ठकीभूनमप्रसेकयहार्थवमाज्ञानमप्येवं नन्याचाविप्रतिपत्तौ नहुठकप्रमेयकपदस्यानित्याभिरेवेत्यत आह नवेति विप्रतिपत्तिमत्ता
ज्ञानस्य न हुठकप्रमेयकपदस्य ज्ञाज्ञानस्य चद्वयोर्मिलितत्वाजनकत्वं न विप्रतिपत्साहि मज्ञाज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिं प्रतिजन
कत्वेन व्याचधर्मिणी वद्धज्ञाज्ञानत्वे कोद्युपस्थितिजनकत्वं नत्वं मेव सम्यगभियारत्वं विवक्षितं नच विप्रतिमज्ञाज्ञानत्वेन नपा
त्वंप्रत्येकार्थोपस्थितिं प्रतिप्रमेयकपदज्ञानत्वेन वहेतुत्वावतोनातिप्रसंगः ननु वेध्यत्वाहिसंबंधेन साध्यतद्भावसहचरित
विप्रतिमज्ञाज्ञानत्वेन ज्ञानदृश्यो कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वाद्युनक्के मेणापि विप्रतिपः जिवारत्तांद्युघट मत आह न व्यालेपीति
विप्रतिपत्साहि मज्ञाज्ञानत्वेन कोघपस्थापकत्वेपि वेत्पर्थः न याच प्राप्तो नित्सशाषृनित्सोनवे निवाकावकन्याहिस्पाद्दैवोध्यत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिसंबंधेन हेतुतायाः निमग्निपत्तेः सव्यभिचारित्वमित्थमेवेति भावः ननु विशिष्टधर्मिकसाध्यसंदेहदशावच्छिन्नस्य साधारणादेरे
वानुपसंहारित्वाज्ज्ञानीयं न कुत्रापि साध्याहिमत्त्वनिर्णये कारणाबाधान्न साध्यतदभावसहचारित्वनिर्णयासंभवेन तस्य संश
याजनकत्वापयोगात् न तत्राप्याप्तिरित्यनत्रानुपसंहारित्वेनिरुक्तक्रमेणान्तिसंदेहादिजनकयोग्यतायाएव लक्षणघटकत्वेनेत्यर्थः
सर्वधर्मिकसाध्यसंदेहदशायामप्येवं साध्यस्य तदभावस्य वाऽप्रसिद्धिकरणात्त्वनिहेतुमानिसाकारकस्यैव साध्यसंशयजनकपक्ष
धर्मताज्ञानस्य संभवान्नानुपसंहारित्वव्याप्तिरिति प्राचोमतमुपन्यस्यानिके विविविति अनुरूपादित्ति साध्यसंशयस्येसन्नुषश्यने
निश्चयपक्षमित्यस्य साध्याहिमत्त्वांशारसादिः तेनापरांशे नियपक्षत्वस्यापेक्षायामपि न क्षतिः गोत्वादिति साध्यवत्त्वांशे निश्चय
त्मकमनुभयसहचारितत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां गोत्वादित्वस्य र्थः तत्संशयेतिसाध्यवत्तासंप्रायेसत्त्वप्रायात्मकसाध्यतदभाव
सहचारिताज्ञानादित्यर्थः तथा चाप्यनुपसंहारितादशायामपि निरुक्तकोटिकपरस्यापकत्वमित्यर्थः लाघवेन विशेषोपेक्षितस्य वि
षयता पर्याप्तिमत्त्वव्यसाध्यतदभावसहचरितहेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसंदेहजनकत्वात् साध्यांशे संशयात्मकं सहचारिताज्ञानेन
साध्यसंदेहहेतुर्विशेष्ये विशेषणामिति रीत्यादि विषयतायां प्रमाणाभावादित्याशये नाह तच्छिस्यामित्तिनत्वेसादिके चिदि राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वविशिष्टाभावमसिध्यैवचकथं तन्मात्रातस्य मतञ्चाह । विशिष्टस्येति अभिधेयत्वाभावप्रतियोगिविशिष्टस्य संबंधविधयाभानेतस्याप्र
सिद्धत्वप्रत्यक्षेणारितिभावः व्यवहारौ पक्षस्य मूलोक्तस्य सत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपसत एवानुमितिविरोधित्वान्नाभासत्वमतः स्वरूपमेव
हेत्वाभासत्वं यन्त्रमुपदर्शयति सत्प्रतिपक्षेति आभासित्वमुक्तं इत्यादि यत्र विशिष्य पक्षापेक्षया साध्याभावव्याप्यत्वमेव लघुत्
त्रे पक्षधर्मिकत्वहतानिश्चयत्वेनैवाभानेनैवं धर्मकत्वाभिप्रायस्य पेनह साध्याभावव्याप्येत्यादि यत्र साध्याभावव्याप्यवत्तामपेक्षया वि
शिष्टपक्षस्यैव लघुत्वं तत्र साध्याभावव्याप्यधर्मिकपक्षानिश्चयत्वेनैवतावत् बाधविरोधित्वमिति आशयेनाहापक्षेति पक्षाभावे साध्याभावसा
ध्यवत्त्वे ह्ययोरप्याप्यावित्यर्थः एवमादिरित्यादि साध्याधिकरणत्वाभावव्याप्यवत्पक्षस्याप्युपग्रहः नचैनेषामसत्प्रतिपक्षस्य विभाजकत्वे हेत्वाभा
सानामपञ्चविधत्वानुपपत्तिरत आह विभाजकत्वेति महत्ते साधिकहेतौ वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य वारणाय स
त्वं नेमहत्तत्वयोः पक्षसाध्ययोः वैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सतीति नह र्थः अत्र महत्तत्व पक्षधर्मिकमहत्तत्वसाध्यकत्वग्रहविरोधित्वं नाह
याग्रहजकीमत्ताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतामात्रेण व्यासज्यवृत्तित्वं वारणाय पक्षसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षस्यैव व्या
वर्त्तनानुपपत्तेः तज्ज्ञानस्यापि तत्पाकावगाहिमहत्तत्वसाध्यकत्वासमुदायत्वेन विरोधित्वात् नापि महत्तत्व पक्षक महत्तत्वसाध्यकत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टविषयकत्वेनप्रतिबंधकत्वेनत्वमेवतथापिनिर्वह्निर्वह्निमानितत्वाद्धिंसाद्यौपक्षतासाध्यवत्तयापक्ष
तपक्षसंग्रहस्यशाहार्यत्वात्‌ताद्दृशग्रहस्याछिन्नप्रतिबंधकत्वाप्रतिबंधकत्वासिध्यातत्रपसत्प्रतिपक्षाख्यादे:प्रकृतपक्षसाध्यग्रहावि
रोधीत्वस्याप्यनुपपत्तेश्चकिंतुप्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहत्वाव्यापकविषयपिप्रत्यग्रहंप्रतियाद्दृशाविशिष्टविषयकत्वेनप्र
तिबंधकत्वेनत्वमेवतथायंतथाविषयिताप्रामाण्यस्यैवयथा कथंचित्साध्यविशिषपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात्तुप्रग्रहाप्रसिध्यालक्षणा
संभवश्चैव:स्यात्‌तपक्षसाध्ययो:प्रकृतत्वोपादानंएवमुमरत्रापिवोध्यंकांचनह्रद:कांचनवह्निमानधूमाद्दित्याद्यौकांचनत्वाभावव्या
प्यवत्पक्षाद्यैतरत्तार्थमविरोध्यंनमुनापक्षस्यविशेषणेनतह्रदोवह्निमानधूमाद्दित्याद्यौपक्षतपक्षसाध्यग्रहविरोधित्वाप्रसिध्यत
त्रसप्रतिपक्षत्वाप्रसिद्धपक्षसाध्यस्थलेताद्दृशग्रहाविरोधित्वविरोधस्यानुपादेयत्वात्समानविशेष्यकत्वप्रसाससाप्र
तिबंधकत्वमतेह्रदस्वाद्दिप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नंप्रतिह्रदत्वमिन्नत्वाद्दितानत्वेनसमानविशेष्यताप्रतिबंधकत्वात्तत्रापिसाधनाद्दिप
हविरोधित्वप्रसिधे:संभवाच्चनचवाच्यम्भावव्याप्याभाववत्त्वर्वतोवह्निमाद्दित्याद्यौपर्वतत्वावच्छेदेनवह्न्यभावव्याप्यवत्त्वस्या
पिप्रतिपक्षत्वात्तत्राव्याप्तिस्तस्यप्रकृतपक्षेग्रहविरोधित्वाद्दितिवाच्यंतत्साप्रव्याप्तिध्येनतलक्षत्वेपिसत्संभावात्पर्वतप्रकृत राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपस्यैव विशेषणतामविरोध्यंतं तन्यायेनोक्तप्रतिपक्षस्थलेऽपि तद्विरोधिरूपस्य प्रकृतसाध्याभाववत्त्व
स्यपक्षेतत्पक्षग्रहविरोधित्वानाव्याप्तिरिति तंत्रन्यासस्तिवत्सभाव्याप्यव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्या
प्यवान्पर्वत इत्यादिकायामाश्रयासिद्धावव्याप्तिप्रसंगात्तस्यापि प्रकृतपक्षग्रहविरोधीयः प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्न्यभा
वव्याप्यवत्त्वसर्वंतात्मकयत्तिपक्षस्तत्त्वज्ञानायकत्वादिति ध्येयं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्याभाववान् धूमादित्या
दौ व्याप्तिव्याप्यवान्पर्वतोत्मकबाधेनिव्याप्तिवारणाय समाहग्रहतेसादित्यत्रापि पक्षसाध्ययोग्रहे नत्वोपादानमसंभववारणाय
निमागेवोक्तं ननु ज्ञानरूपेणापकत्वं यादृशज्ञानहेतुबाधिविषयकत्वं तदोपदृष्टितज्ञानस्यापि कथं बिरुद्धघोषणात्तानादिविरोधिधीयापवहे
स्वानत्रानिव्याप्तिनाहवत्त्वस्य मतत्राह ननु तेनापकत्वं चेति अनुमितिजनकत्वमीति निरुक्तविरोधिरूपगोचरानुमितिजनकत्वमित्यर्थ
तेन वह्न्यभावव्याप्यवत्ज्ञानस्य नोबाधस्यापि वह्न्यभाववाक्यं अनुमितिजनकत्वानन्तत्रातिव्याप्तिनाहवस्थन चैवं ह्रदो वह्निमानित्या
दौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वस्य व्याप्तिमित्तस्य साध्यविधुन्यापकत्वादितिवाच्यं तस्याविरोधित्वेनालक्ष्यत्वादिति भावः पक्ष
धुलक्षणं ग्राहयति तच्चेति नाद्रव्यो विशिष्टं द्वेस्यः पक्षादिकमित्यादिपदेन साध्यवत्त्वज्ञानत्वव्याप्यवत्त्व ज्ञाद्युपग्रहः ननु तत्त्व

13

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शादिः शब्दत्वादित्यादौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगीहेतुमत्पक्षस्यापि पुत्ररूपकत्वात् तत्रातिव्याप्तिस्तस्य मणित्वाक्रमणे तत्र साधारण
त्वेन समनैव विरोधित्वेनालक्ष्यत्वात् तत्राह असाधारण्येति किंतु कोपाया धर्मोरसाधारण्यात्वेपि न तस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वं किंतु मि
थ्याभिग्नहप्रतिबंधकत्वेनैवेति मिथ्यात्वे अव्याप्त्यसंभवानुपक्षाहसमुक्तं प्रतियोगीत्यादिस्वाद्विनासाधनतावच्छेदकादौ ताव्याप्तः शक्ति
योगीनावच्छेदकत्वाद्युपपद्यतान्नतु प्रकृतसाध्याभावः व्याप्यवत्प्रकृतन पक्षएवास्मत्प्रतिपक्षसाध्यवत्तावृत्तौ न व्यमनेन तस्यैव विरो
धित्वान व्याचप क्षनिष्ठस्य साध्याभावव्याप्यादेरनुगमार्थं विरोधितयो नापकलघटितं लक्षणोक्तम् इत्यमिनत्त्वाह संग्रीक्षतेनैवेति अस्य
व्याप्रकृतसाध्याप्रसिद्धा तत्रस्यापतिम क्षोयग्रहोनस्यादिति भावप्रसंगादाह सत्प्रतिपक्षेत्रेति यथा सिद्धांतमिति वौधौरह स्या
देहुयस्यामि मांसकै प्रतिता दित्रयस्यमावीनैकंदकोटकोधालाका तर भावेनाव्यपरात्र वाकस्यनैपाधिकैस्त्र प्रतिताहिपेवक
स्यम्यापक्षोपगमादिति भावस्यापनानुमानेदोषाकांक्षायां अभिवारादिरिव साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमनः प्रतिपक्षस्यैव
प्रथममुपन्यासादहत्वादिति भावः प्रत्येकं समर्थत्वप्रतिदोषत्वेत्ररसप्रति विशिष्टपरामर्शेति विशिष्टाभावस्यप्रतिविशिष्टपक्ष
धर्मत्वाभावस्यसमर्थः दुर्वारत्वादिति तथा च विशिष्टाभावस्यापि दूषणसमर्थत्वात्प्रसवेन तथापि सिद्धीरि जभावः प्रसक्ताभाव राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दसाधारणाद्स्यर्थः । तेन हेतुमत्ताविरूपाद् । संयोगादिसंबंधेन हेतुतापामसाधारण्यं नन्वेवमसन्निहितो । पक्षाद्वृत्तित्वमावश्य
कमतः स्वरूपासिद्धिरेवास्तु दोषादस्यते अस्माहपक्षाद्वृत्तिमेति अत्संकरः स्वरूपासिद्धानतु हेतोः पक्षमात्रवृत्तित्वमन्मदृश्या यां सा
ध्यानदभाववद्धाद्वृत्तित्वतानमेवर्धिठं वृत्तिमत्वतानस्पतादृश व्याद्वृत्तत्व घी विरोधीत्वाद्राह न चेति स्वरूपतोऽग्न्यासाभाव । वि
धयाव्यावर्तकधर्माविधया तद्वृत्तिमत्वस्पतानेनसार्वत्रिकमितिभाव । ननु साध्यवत्पानिष्ठितद्वाहजत्वमेवसंदेहप्रयोज
कं ननु साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमत्रापद्दृष्टे व्यतिरेकित्वं स्यात्तस्य तत्वमत आह । निष्ठितेति नि । श्विवेतौ निष्ठ्य पसानौ साध्यतदभा
वौ येषु तद्व्यावृत्तत्वं चेत्यर्थः एवमग्रेऽपि न चात्र संशयप्रयोजकत्वेऽनतिप्रसंगादिति अनैकान्तिकत्वप्रसंगादित्यर्थः । ननु सा
नौ साध्यवद्वृत्तित्वोऽग्रहे बाधकाभावादिति भावः । तादृशेति साध्यादिमत्तानिष्ठ्य येत्यर्थः । तथा च साध्याभाववत्तिन्निष्ठ्य येतिविशे
ष्यावृत्तित्वेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाविरहादेव सद्धेतौ नातिप्रसंग इति भावः । प्रतिबंधेरनुगतत्वानतराह । किं चेति विशेषणा
त्वज्ञानीयस्य पक्षसाध्यसंशयप्रयोजकरोऽपवत्वं तदेव सोऽनैकान्तिकत्वस्युक्तावित्यर्थः । महानसादिवृत्तित्व्याचधर्ममवान्व
न संयोगेन द्रव्यादोव न संयोगित्वेरासभादेहेतुतापामव्याप्तिः साध्यतदभाववद्वृत्तिनावच्छेदकीभूतस्पवन संयोगित्वस्य प

(12)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२

हानवृत्तिता इत्यायां तसमभावसंभवादिति भावः अनित्यापत्तिरिति नित्यपक्षकायामपि काललाभेन निर्णीतसाध्यादिमत्ताकत्वद्
र्मिव्याप्तत्वानपायादिति भावः ननु पक्षाभासमात्रस्यैव नित्यदोषत्वेन तदा असाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वाभिधानं
यत्केवलमसंगतमत आह व्याप्तिपक्षे असाधारणेति अनित्यदोषत्वं पदि नित्यदोषत्वाभावः तद्धि नित्यपदंधर्ये दोषत्वाभावस्यैवप्रह
त्वादत आह विशेषादर्शनेति असाधारणादिभ्रमस्य तत्वात्ग्रहह व्यापाभित्यर्थः अन्यथा साध्यकलस्यावतारणार्थं पूरपत्ति
ननु व्याप्तत्वदोषत्वमिति मूले अभेदानुमान इति इदमाकाशाभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ केवलेद्विनयापि साध्याव्याप्तिनिश्चयस्थले तदानीं साध्यन
दभावव्यवृत्तित्वे हेतोः व्रहात्साध्यसंदेहापानुत्पत्तरव्याप्तिरित्यर्थः ननु कृतहेतुरूपस्य यतएव साध्यसमानाधिकरणत्वात्मा
ध्यवद्वृत्तित्वे सति कलासंगतिरतः प्रामाणानुसारेणाव्याप्तपक्षे अनुवगतेत्यादि अनुपसंहारिणोप्यनवगतसाध्यसहचारकत्वा
त्तद्वारणाय विशेष्यविरुद्धत्वेपि सव्यभिचारसंभवात्तन्मात्रोक्तस्यापि नदूषणाभ्युपगमे नोक्तदर्थः बलवत्तरेति तदानीं साध्यसहचारा
नुमानादेपि न अतद्धेतुत्वेन कतावच्छेदकोभूते असाधारणत्वमादायैव तत्र लक्षणसंभवादिति भावः वस्तुतः पुमेयत्वस्य एकदेशिकात्य
न्यतरस्यत्वतारान्तेन हेतुतास्थले एवाव्याप्तिमाशंक्य तयोरुक्तपत्वं मूलकृतोक्तमिति यथाश्रुतमेवसम्यगिति पुनरनुसंधेयं राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यत्र विरहान्नस्यादिति भावः परामर्शविशेष्याभावत्वं परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविशेष्यप्रतियोगिकाभावत्वं तादृशविषयत्वावच्छि
न्नाभावस्यासिद्धत्वाद्यसंभवात् अनाभास इति अतिप्रसंगस्याग्रेऽन्वयः स्वमध्येपि सद्धेतावपि तथाविधस्य साध्यतावच्छेदकादेरभाव
सत्त्वादिति भावः बाधविशेषस्तिय स्थानिष्ठसाध्याभावात्मनुबाधस्याभासत्वात्परामर्शविषयकप्रतियोगिताभावत्वादिति भावः स
ध्याभाववत्त्वस्य स्थानान्मनो बाधस्य तादृश्या विषयाभावस्य विरहात् तत्रातिव्याप्त्यसंभवादिह शोभपदं विशेषितं चेति तादृशाविरोधिसमान्न
प्याभिचाराद्यतिप्रसक्तेरादिति भावः ननु यदंशपत्त्वेन विशेषणतानाप्तिप्रसक्तिरत आह अप्रसक्तेर्चेति य स्थादिरिति पक्षादेः परामर्शवि
षयप्रतियोगिकाभावस्य विरहादिति भावः आदिपदात् स्थानावच्छेदकाभाववत्त्वस्य स्थादेः परिग्रहः अत एव साध्यतावच्छेदकाभाववत्त्वस्य स्थादेरव्या
प्तेरेव शाब्दमात्रेति यत्कृतत्वेरननुगमादव्याप्त्यसंभवादिति भाव ४ सव्यभिचारादिसाधारणाविरोधी गृहः तत्पक्षत्वेन सव्यभिचारः द
न्यपक्षेन निरोधदर्शादिदृव्यत्वे साध्यहेतुनि घपेवसाध्याभावः वह्नित्वमप्रसिद्धेन तत्तन्मात्रेप्रमेयत्वसाध्ये नु तदप्रसिद्धेमि साध
येन साध्यानन्तरमाह प्रमेयोयवेति अयश्चयातिद्धिसंपादनाय नित्यसोपाधिनेतरस्यैति तत्र मे स्यन्न तत्सदृश्यपयोर्थव्याभिचारादिनश्च प्रसि
द्धिरिपर्थः नव्यायनत्रेसाश्रयासिद्धाद्यव्याप्तिरिति भाव ४ साध्यस्यापि विशेषतानो माबाधेतिव्याधमापातिरत ४ स्यान्तेत्रियेगा

13

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२

साध्याभावगाहित्वं निवेशयन्नाह साध्यताविच्छेदकेत्यादि साध्याभावगाहीतीति प्रकृतसाध्याभावगाहीनस्ताहृशा विशिष्टज्ञानस्य विरोधित्व
मित्यर्थः साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्याभावमात्रस्य व्यभिचारत्वप्रागभाविनत्वात् पक्षेति त्वाविशिष्टेति आदिना पक्षवृत्तित्व
विशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्याद्यभावस्योपग्रहः नचैतत्वाच्यमिथ्यन्वयः तत्र सिद्धत्वं पक्षमव्याविरोधित्वमात्रे साधारण्याद्यतिप्रसक्तमतः स
त्वेनेत्युक्तेन पक्षप्रकृतसाधनयोर्वैशिष्ट्यस्य ग्रहेतसाध्यहेतुमत्त्वावगाहोक्तौ साध्याप्रसिद्ध्याद्यप्रामाण्यतो ह्यपत्वयोग्यहत्त्वहृविरोधिसंदेहा
व्याप्तिग्रहविरोधितत्वमत्वैसानिसर्थः केवलस्य व्याप्तिग्रहविरोध्यतत्त्वमत्वशोक्तौ साध्याप्रसिद्ध्याद्यप्रामाण्यतो विरोधित्वात्तं प्रकृतपक्षसा
धनयोर्वैशिष्ट्यस्योक्तेः फलमाह विशिष्टपक्षेत्यादिना संग्रह इति वाद्नि महत्त्वतिस्वविशिष्टद्रव्यत्वस्वरूपायास्वरूपासिद्धेः साध्यसामानाधिक
रण्यांसेव्याप्तिग्रहविरोधित्वेपि प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वाभावात्तद्विरोधिमत्वव्याप्तिग्रहविरोधियतत्त्वमत्वस्य नत्र सत्यादि
तिभावः ह्रदयपक्षेवह्निसाध्यकधूमस्यास्वरूपासिद्धिमात्रेकांचनमयपर्वताक्रिसाध्यकतुव्याप्यत्वासिद्धेरपि साध्याप्रसिद्धिसाधन
प्रसिद्ध्याद्यपि वेति साध्यसाधनयोः कांचनमयपक्षोलिवैः साध्यविशेषणासिध्यादेर्वव्याप्तिग्रहविरोधिनः प्रसिद्ध्यात्महानताइयोति
प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधिन इसपति अन्तरसनेनपक्षन्तेप्रदायासिद्धपाठोलिख्यते साधारण्यकाप्यितानामा राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धारणतयानुपसंहारित्वाभिन्नं तेन ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः यत्र साधारणतादिकमप्रसिद्धं तत्र च व्य
भिचारित्वस्य त्वथा नत्वहेतुत्वात् द्वितीये यत्र साधारणतादिकमेवासिद्धिः तत्र न हेत्वाभासत्वेनोपादेयं शब्दानुगमस्याविवक्षितत्वात् परामर्श
व्याप्तिव्यतिरेकतो वा उपादेयानां तौ व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभावाद्यावद्व्यासज्यः साधारणत्वाद्यनिरूपितेन तया ज्ञानस्य विष
यतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वासिद्धिः अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणाद्व्योभयसमवेतत्वेन वा न द्रव्यत्वसमानाधिकरणोभय
वेतत्कर्मसमवेतत्वान्वाद्ययोर्द्रव्यं सत्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेतत्वात् द्वैसाद्वै गुणाद्रव्योभयसमवेतत्वादि निषस्यद्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः स्वी
दि निषद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितो न तिरिक्तेऽपि न स्वतिपर्वम्नः पर्वतोऽग्रहनाम द्रहन्वानधूमाद्धूमादित्यादा
वसिद्धिः स्यादन्यथा हेत्वाभासः लक्ष्यस्त्वो न कथं वर्त्तिरनुसर्त्तव्यान्तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रया
यासिद्धिं विशिष्टपक्षसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः संपक्ष
तेषे व्यमनीलं गगनं रूपवत् शास्त्रस्पर्शवत्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादित्यादिकं एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्वात् गुणा
न्यत्वविशिष्टसत्वे द्रव्यत्वस्याव्यभिचारी गुणानवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः तदुभयान्यासिद्धिर्व्याप्त्यात्मासिद्धिः यत्र हेतुर्न सि

19

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतुर्भेदादावनाश्रकाभिद्धादिरूपपक्षसिद्धं तत्र तदन्यत्वं संगच्छमिति अथ परंपरास्थापने परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं साधारणाद्यारि
पि सत्ते । भिन्नं तं मलीनः । असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षविषयानुमितिप्रसेव । विरोधित्वात् तदन्यत्वप्रवेशे न साध्याभावसामानाधिकरणस्यावि
रणायोगाद्दाहरू । व्यतिरेकि साध्यसामानाधिकरणगहविरोध्यात्मकविज्ञेसर्वः परामर्शविरोधिनीं का । मिनीजिता सामानाधिकरण्यका
भिन्यादावतीव्याप्तेर्वारणाय ज्ञानस्येति । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वं प्रकृतपरामर्शव्यापकविषयताभून्यज्ञानवृत्तिवं
धकतावच्छेदकीभूतविषयितानतिरिक्तवृत्ति साधारणादिभिन्नत्वादृशविशिष्टपदार्थो यस्यातिरिक्ते तु फलितार्थः ननु हेतुः कोव
नमपक्षवह्निमानधूमादित्यादौ साधारणाद्यसिद्धेः तत्रस्वरूपासिद्धादावव्याप्तिरत आह यत्रेति अपसिद्धमिति तत्र तदन्यत्वं नोप
देयमित्यन्वयः ननु वस्तुत्वव्यभिचारिमेयत्ववत्पक्षतोवह्निमान्मेयत्वादित्यादौ आश्रयासिद्धावव्याप्तिवह्निर्व्यभिचारिमेयत्वाद्या
काया: तस्यासाधारणाद्यभिन्नत्वादत आह यत्र चेति मतु वं तत्र यं य । हिमतस्य विशेषणांतराप्रयोगेनासाधारणत्वं द्विती
येनासाधारणत्वं तत्तीयेनानुपसंहारित्वं आश्रयासिद्धेर्लभ्यते ननु परामर्शोपि ह्यवयवेऽपि गर्भः तदाव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्ट राम०
पक्षधर्मताभावाद्व्याप्तिरताह परामर्शेचेति ननु द्रव्यत्वाव्यभिचारिद्रव्यगुणोभयसमवेतवान्घटोद्रव्यसत्वादित्यादौ द्रव्यगुणो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्तत्वमित्यत्रापि विपक्षेतिसंपातायां तद्दूष्यांसपक्षव्यावृत्तत्वस्यैव दूषकत्वादित्यन्ततएव सपक्षवृत्तित्वांशस्यापेक्षितत्वादे
वेत्यर्थः अन्यथानुविरुद्धस्य सपक्षवृत्तित्वाभावादनेन रूपेणोपसंगतत्वापत्तेः साध्याभावव्याप्तस्य विरुद्धपदार्थस्य तदुभयव्यावृ
त्तत्वासंभवादिमानत्परामर्शप्रयोगादितिभावः अनुमितिविरोधित्वविशेषणस्य सद्धेतुवारकत्वात्तद्वैयर्थ्यापत्तेर्योगाभावशेषविशे
षणात्वामिति हेत्वाभासपदं साधारण्यकीर्तनमात्र हेतुमदिति साध्यादिव्याप्यस्यापि दृष्टविशेषे असाधारणताजन्यातिव्याप्तिरेव
अव्यत्तिहेतावपीसत आह एवं चेति प्रकृतहेतौ साध्यव्याप्यत्वग्रहविरोधित्वे सति साध्याभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिपद्धतिमत्वप
हाविरोधितत्पदं तद्वत्वमर्थः व्याप्तिग्रहविरोधित्वं च नादृश्यव्याप्तिग्रहत्वाव्यापकविषयापि नाशत्वग्रहविरोधित्वं तेन वह्न्यभावा
दिधर्मिवह्निव्याप्यत्वसाकारकग्रहस्याहार्यत्वेन तत्समानविषयकस्य धर्मिवह्निव्याप्यत्वसाकारकग्रहस्यैव विरोधिनामादापव्वह्निमा
न्वह्निव्याप्यवादिधर्मादिसाधारणादिपग्रहः साध्याभाववत्तित्वादिमात्रस्य साध्यतदभावोभयव्याप्तिग्रहविरोधित्वात्तसा
धारणादिकमस्य व्याप्तिर्वक्ति साध्यतदभावेत्यादिना असाधारण्यमितिरहमुपलक्षणं केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षता
कत्वे सति साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमनुपसंहारित्वमित्यपि दूष्यांशाभिप्रायेण साध्यतदभावव्याप्यो हेतुरित्यर्थः अत्र हेत्वाभास

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लन्नस्यरणोऽक्रीसापाद्दव्यविशिधेयविषयकं व्याप्तिद्रूपग्रहविरोधिनामतिरिक्तवृत्तिताद्दशरूपवत्त्वमेवप्रासिमार्थे वाच्यः न च्या
घमेयत्वादि विशिष्टसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वे ऽनित्यासिर्नैहि ताद्दशाधर्मान्तराघटितत्वविशेषणमात्राद्दपिशकानैवकं साध्यतद
भाववद्वृत्तित्वादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादितादृशधर्मान्तरघटितत्वेनासंभवापत्तेः किंच साध्यवद्वृत्तित्वांशग्रहस्य साध्याभाववाभा
वत्वेन साध्यविषयकत्वात् साध्याभाववद्व्याप्तिग्रहविरोधित्वमित्याशयेनोक्तं हेद्दयमितिलक्षणाकृतोल्लेद्दयेन तत्स्माकमित्यर्थः अ
सिद्धिविशेषइतित्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वसिध्योरन्यतरत्वपक्षस्यार्थः वृत्तिमत्वेऽत्नि व्यावर्तनद्वारणार्थमेव हेत्वाभासपदं वृत्तिमत्वग्रह
व्याविरोध्यर्थकमितिभावः इदं शं वृत्तिमत्वग्रहविरोधित्वेनितव्यावर्वृत्तित्वग्रहाविरोधीसमनैवतस्यापि वारणमिति भावः
नुसाध्यतदभाववद्व्यायवृत्तत्वस्यवृत्तिमत्वाभावनियतत्वेन गृह्यमाणस्यैव वृत्तिमत्वग्रहविरोधित्वं न स्वरूपतोऽपि हीनस्यैत
नश्चाइनोभेद्दितिइदमेवेतिन व्यावर्तनिविष्टसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तिग्रहविरोधित्वेऽपि न हानिभावः अथवद्भिव्याप्य
त्वं साध्यादिमत्त्वात्त्रवृत्तित्वतदाद्वितीयनिरुक्तमेददसतश्चाहव्यापकेतिनवैवं वं हिं मान्वा हि व्यभिचारी धर्मादिसाधसाधारण राम०
व्याप्तिः धर्मोविद्वव्याप्यइत्याकारकग्रहान्यूनविषयताकत्वाद्धर्मसामान्यव्यापकत्वस्य विशिष्टधर्मव्यापकतानाश्रयतोनिरिक्तस्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृत्तिवाख्यं एतदस्वरसेनैव द्वितीयलक्षणस्याहरादिति भावः भेदद्वयस्य प्रत्ययमाहित्याहि: साध्यवदभावयोरैक्यं तन्मात्रघटिते
रपि हेतौ ईदृशाविशेषेऽसाधारणत्वाननुगमहार्थं द्वितीयलक्षणस्यापि साध्यवदभाववन्मात्रग्रहाविरोधित्वरूपत्वमर्थो वा
थ इत्याह हि निद्वितीयस्ये सनुपसंहारेऽसाधारणतापाभावेति हेतुधर्मिकसाध्यवदभाववद्यात्मकत्वतानाभावविशिष्टे सर्वथः न च
पत्तहेतौ नादृशाज्ञानमप्रसिद्धं तत्रासाधारणोव्याप्तिः। तत्र तादृशाविशेषणस्यानुपादेयत्वात् साध्यसाधनभेदेन सव्यभिचार
स्य भेदादिति भावः विशेषणेति असाधारणतापाभावकालावच्छिन्नविशेषणस्याभावादित्य असाधारणस्यनेन तत्सुरूप निपन्ने
तस्मात्तद्धेतौ संव्यभिचारत्वमप्येवं पुरुषनियं त्रितयस्यादित्यभिप्रेत्याह तत्स्थितं स्यामिति उक्तसव्यभिचारेणासाधकतानुरूपावष्टम्भकसे
मानाभावात्तत्रैव यत्र सम्भवादस्य प्राप्तावेव विरोधादेरिति आदिपदार्थान्तरत्वपरिग्रहः साध्याभावेति साध्याभाववद्याप्याम
त्वादिकमित्यर्थः आदिपदार्थान्तिमत्वग्रहाविरोधित्वपर्यवसंन्नस्य हेत्वाभासत्वस्योपग्रहः ननु एवमुक्तनिरुक्तासव्यभिचारेत
रभेदानुमाने विरोधादौ व्यभिचारहस्तन आहतस्येति विरोधादेरित्यर्थः तन्निमत्वग्रहविरोधित्वरूपस्याख्यानहेत्वाभास
त्वस्य प्रत्ययमतः स्मृत्वहत्वादुभयपर्याप्तिमग्रहविरोधिनः निरुक्तसाध्यवदभाववद्यात्मकत्वमादायैव गगनमनित्यमित्याद्यसाधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणासंग्रहाद्याहम्प्रथममिसा। हीति प्रथमव्याख्यानुसारेणान्तर्भ्मेगगनाद्यवृत्तिर्हेतोरेवासाधारणतयातस्यानुपसंहारणास्वा
दित्तिभावः। नोप्त्विसेत्यादिकवलेतुमनस्यामित्यादिनिपत्तैकव्यक्तिकमेवपक्षादिकं तत्रसर्वपदार्थप्रसिद्धेरव्याप्तिरतोव्याघेसपक्षविपक्ष
वच्छिन्नेतिसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य यत्र निश्चयस्तद्धर्मवत्वमित्याहसाहित्यर्थः उक्तान्यतरत्वेन सर्वथापि चारेन रपेदानुमानेव्याप्यतावच्छेदका
नरासंभवानन्तर्भ्य व्यर्थविशेषणत्वमतोदूषकतापांतद्येनपतिसपक्षेत्यादिव्याप्यविरुद्धयोरित्यस्य पक्षानिश्चयोरित्यादिः तेनवह्निर
नित्यः प्राकृत्वादित्यसाधारणस्य पक्षातिरिक्तत्वविशेषणात्संग्रहेपिनवृत्तिः संग्रहायेतिशब्दोनित्यः प्राकृत्वादित्यत्रव्याप्यस्य
हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपिपक्षातिरिक्तमात्रवृत्तित्वा। वादेवशब्दोनित्यः प्राकृत्वादित्यत्रविरुद्धस्यहेतोस्साध्याभाववन्मात्र
वृत्तित्वेपिपक्षातिरिक्तत्रवृत्तित्वाभावादुभयसाधारण्योः संग्रहायेत्यर्थः पक्षत्वंयदिपक्षतपक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वंतदाद्रव्य
त्वहेतुरेवायवेनैकमसंदेहहेतुतापांद्रव्यंधूमाद्वह्निरित्यादिसाधारणव्याप्तिः द्रव्यामधूमवदप्रसिद्धेरतआहपक्षत्वमितितथा
चतत्साध्यसंदेहविषयीभूतद्रव्यस्यमहानसादावेवधूमवत्त्वान्तदोषः नचैवंद्रव्यसामान्येधूमवत्त्वसंदेहदशायांतत्साध्यमनो
कारइतिवाच्यंतत्रतद्धेतुतस्यानुपसंहार्यवाप्येरित्यादिनामहानसवत्समारामप्रायत्वादिनामहानसवत्समारामप्रायत्वादितिभावः राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्क्रमप्रसिद्धीरिति ननु पर्वतत्वकाञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याप्रसिद्धिस्तावन्नस्य प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिविज्ञानाविषया
देवतद्विषयप्रमा न साध्याप्रसिद्धौ लघुत्वे सम्भवात् साध्यपदं विफलमत आह साध्यसामान्येति नासंग्रह इति अन्यथा प्रकृतसाधनग्रहविरोधि
न पर्वतनावृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वतात्रस्य प्रकृतमत आह साध्यसामान्येति नासंग्रह इति अन्यथा प्रकृतसाधनग्रहविरोधिनः पर्वतनावृत्ति
त्वविशिष्टवह्नित्वतात्रस्य प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् किं रूपस्य साध्यस्याभावेन तद्विषयीभूतापोस्याप्रसिद्ध्यादौ अव्या
प्तिरीव स्यादिति भावः लाघवादाह नस्यादिति निरुक्तस्य स्थापसाध्यप्रसिद्धेरित्यर्थः काञ्चनादिसत्त्वरसत्तत आह हीनाप्रमामात
त्कस्येव तात्रस्याविरोधित्वात्तात्त्वात्संदिग्धस्यत्वरूपासिद्धितात्रस्य निरुक्तरूपस्यात्तद्विषये स्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिरित्यादि
कं रूपत्वेनानुव्याप्तेरसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यसुस साध्याप्तिविरहस्येव व्याप्यताऽसिद्धिपदार्थत्वात् साध्याप्रसिद्ध्यादिसाधारण्यात्
रतानयुक्तमिसाशंकामपाकरोति साध्येहेत्वित्यादिना पादव्याप्यत्वासिद्धिपदं न योगिकं अपितु रूढमिति भावः यावद्व्याप्यत्वनवच्छेद
केतस्यातिलघुमत्वादेरनाहृशोनेति व्याप्यतानवच्छेदकीभूतेनेत्यर्थः तेन द्रव्यं गुणादित्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्यत्वम
मानाधिकरणोबद्गुणासत्त्वेन द्रहीनत्वेप्यवच्छेदकत्वेन यमाहाकालनिरूपितविशेषणतया गुणान्यत्वस्य हेतुतायां गुणात्मत्वस्या

17

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१

पिधूमत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वाद्गुर्वैर्दोष नावच्छेद्यं प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसंबंधेनयद्व्याप्यत्वं तद्वच्छेदकांतराघटितत्वस्यैव प्रवेश
त्वादिति भावः धूमप्रागभावत्वस्य धूमविशिष्टप्रागभावत्वादेर्वा व्याप्यतावच्छेदकांतरीभूतधूमत्वादिघटितत्वावच्छेदकत्वन्यास
मानाधिकरण्येनेति प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेन यत्स्वाधिकरणं तन्निरूपकत्वं व्याप्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनवृत्तित्वमते
स्वार्थस्तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोरपि यथाक्रमं वृत्तित्वसंबंधेन निरूपसामानाधिकरण्येपि न क्षतिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसंबं
धेन स्वाधिकरणेनैव संबंधेन पर्जन्यमानत्वेनु स्वसामानाधिकरण्येन वाच्यं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि वह्न्यादिव्याप्यता
वच्छेदकत्वपत्तेः धूमप्रागभावादिकं न लिंगप्रागभावप्रागभावादिनां व्यर्थत्वादिति परामर्शीयमूलमनुरुध्य सामानाधिकरण्यमपि दृष्टम्ः
नाहृशेनवेति धूमत्वादेरपि स्वात्मकतादृशधर्मघटितत्वावच्छेदकत्वेपि स्वादृतो धर्मांतरेणासंतरपदेन चैवं धूमत्वविशिष्ट धूमत्वमप्यव
च्छेदकं स्याद्धूमत्वस्य विशिष्टाभिन्नतया धर्मांतरत्वाभावादिति वाच्यं स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य धर्मांतरपदेनोक्तत्वादिति
भावः तत्त्वं व्याप्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं यद्व्याप्यावच्छेदकत्वमिसनुषमतेसमसंतस्येति वह्निमान्द्रव्यादित्यादौ द्रव्यत्वादेरवच्छेदकत्ववारणा रापं०
यानतिरिक्तवृत्तित्वांशः स्यावरूपकत्वादिति भावः न व्याप्यतावच्छेदकत्वं कालिकसाधरणायोः परत्वात्परत्वन्नासोः प्रमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णाभावाद्याहार्यग्रहेऽप्यनिवृत्तिरिष्टमुपलक्षणत्वं वेगादिसाधारणपरस्कारत्वज्ञाने रसत्वेग्रहापत्तिं शान्तिवेस्यापि द्रव्यत्वं व्यक्तिनापुरसकर्म
गौरवं दूषणीयं तादृशत्वमिति ---- पक्षासाधितिन यासं नन स्यापिति पूर्वं यान्वयन तु निलधूमत्वादिकं विवसामावत्वादि द्रव्यत्वमप्यव
छेदकं मानं तत्को दोषं इत्यत आह हेतुत्वेनेतादृशेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः केवलान्वयि खंडकानामनमाह साध्याव्यभिचा
रितेत्विति साध्याव्यभिचारित्वे सति संबंधसमानाधिकरणो यस्तादृशो हेतुतावच्छेदकाविशिष्टहेतुस्तस्येत्यर्थः तानस्यात्तियस्त्वधर्म
नेत्यादिनिरुक्तेनिस्वरूपसंबंधात्मकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य हेत्वाभासत्वापोगादित्यर्थः यद्विषयकज्ञानमनुमितेः परामर्शस्य वा
प्रतिबंधकं तादृशयथार्थज्ञानविषयत्वमुद्भाविरोधितत्त्वं हेत्वाभासत्वात्तच्च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नमेव साध्यव्यभिचारित्वसंबंधित्वं व्याप्तिस्तादृशसंबंधि
नामात्रस्यतत्त्वेपर्वतेनियतवह्निरेवतयाहाधूमवानन्वयहेत्वादिप्रयोगेऽपि बाधानिरूहापत्तेः तथा च व्याप्त्यभावविषयत्वे हेतुताव
च्छेदकस्यानिरत्वेऽनवच्छेदकत्वदोषः इति वाच्यं पराद्वयत्वे व्याप्तेरिति प्रसक्तधर्मेणाहेतुप्रयोगस्यापि पक्षपक्ष्यं ग्रहस्यान्त्वादिवातेन
संगभंगे हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य व्याप्यादनंतरमावादित्ति भावः ननु व्यर्थविशेषणत्वमपिप्ति यद्रूपेणाहेतुप्रयुक्तेनेतस्य
स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकत्वानंतरघटितत्वमपिप्तिविभाजकसूत्रस्थेति हेत्वाभासाश्रयप्रयोक्तोरिसंगतिमसत्वस्यचका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेणोसर्वपृथ्वीवहेत्वाभासादिष्वतिरिक्तमेवनवधूमादिसत्त्वेवस्मन्वत्वेनैनलघूमादिसत्त्वप्रतियोगीधिकमेवानिग्रहस्थानमस्तिहे
त्वंवशाब्दसमुच्चयेनैनिवार्यहेत्वाधिकमितिसूत्रइष्याहेतुदूपादिप्रसंग्लयेवाधिकस्यत्वएवाधिकस्यनिग्रहस्थानत्वादितिभावः
मारीतुतनाविषयपिनायाः समप्रकारकत्वाखिकाराहाहस्मतिरिकेति समप्रकारकाविरोध्यमतावादिमनेनेस र्वःन्यपक्षनिष्ठत्वंपद्यभावा
न्वैनयप्रकारांतरवैयर्थ्यमनोमयथासावपेपक्षद्रसादिनाप्रकारभावेसत्रपदिनादृशप्रकारस्याभावइतिनसुरत्वः नहासाध्यस्यस
नत्वप्रतियोगीत्वाभावाद्धूधमात्रासंग्नहः स्यादितकर्मधारयाभिप्रायेणायोन्नयतिग्नेयप्रकारः साध्याभावइतिहेत्वादीस्यादिनाहेतु
नावच्छेदकाद्युपग्रहाननुपक्षधर्मिकसाध्याभावप्रमात्वरूपस्यबाधत्वस्यग्रहेपिक्षेसाध्याभावस्याभानादंधेसादिमूलासंगतिरतस्त्रा
हसाध्याभावेतिपक्षधार्मिकेत्यादिश्चावधाकाभिप्रायेणोक्तिपक्षसाध्याभाववानितिज्ञानस्यस्मांशो।साध्याभावप्रमात्वग्रहेपीपक्षध
र्मिकसाध्यनुमितिसाविरोधित्वानपक्षां।सेसाध्याभावप्रमात्वस्यैवग्रहत्वादृशानुमितेःविरोधाश्रयक्षां।सेसाध्याभावप्रमात्वंवसाध्या
भाववत्पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रकारकत्वमितिस्यवर्शतादृशप्रमात्वग्रहदृशायांपक्षेसाध्याभावस्यभानमितिभावः ननुपक्षविषयता
रूपसाध्याभाववद्विशेष्यत्वावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकत्वमेवपक्षांसेसाध्याभावप्रमात्वंवासंनद्युप्रसक्षसाध्याभावस्याभानेपिसु राम ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रहमतकस्मान्नेत्यत आह साध्याभाववत्तितिपक्षनिश्चयस्येवाहार्यप्रलेपक्षे साध्यसंशयकत्वादिपक्षे साध्यसंशयस्यानुमानांगत्वानुरोधात्तस्य
स्यापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानोत्पत्त्यनंतरमनुमितेरेवोत्पादेन विरोधिव्यभिचारसंशयस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः नव्यास्तु साध्याभाव
वत्त्वांशे निश्चयाकारो व्याप्तिग्रहकानुकूलतर्कविरहतो वा व्यभिचारसंशयो व्याप्तिग्रहविरोधितया पक्षे साध्यसंशयान्नानुमात्रमात्रो
च्छेद इति भावः पक्षे साध्यसंशयस्य प्रामाण्यं तु लभतेनुमानांगत्वाभावात्तदुपेक्ष्य फलितार्थमाह व्याप्त्यादिसाहित्यं तस्य मेति द्रष्टान्तार्थं नते
षापेक्षेतिन व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारसंशयोत्पादाविसर्थः ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेन प्रतिबंधादेव व्यभिचारसंशयानुत्पत्ति
संभवादनुमित्युत्पादकत्वनियमर्थमत आह अनुमित्सादिफलतो याप्तिफलद्वारा नपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य व्यभिचारसं
शयविरोधित्वग्रहशेनायेत्यर्थः फलतोपि सपिरनास्यायां अजनितफलेनापि परामर्शेन व्यभिचारधीप्रतिबंधात्तत्स्वरूपतो विरोधि
त्वस्यावश्यकत्वे फलद्वारा तद्व्याप्तेर्मानाभावात् एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह अत एवेति अवस्तुतस्तु न चैवमपि सनुमानात्कमिसंत एव शं
काग्रंथः यदि यद्व्यभिचारज्ञानमात्रं विरोधि न तदा पक्षे यव्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेदः यदि साध्यसंशयस्यानुमितिहेतुत्वे
स्यात्तस्माद्यदिनानुरोधिन व्यभिचारसंशयसत्त्वादनुमानमात्रोच्छेदः नचैतदस्तिपत्र प्रथमत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमि

19

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नितत्र व्यभिचारादिविशेषादर्शने सति संशयायोगादित्याशयेन सिद्धांतयति मूले व्याप्यस्य पक्षधर्मताज्ञानादि साहित्येनेत्युक्तमु
त्पस्यामनवेत्यादि यद्यपि हेत्वाभासस्यानुमित्याभासत्वाद्योजनेन कलंबापकत्वमिसुक्तौ नापद्दोषः तथापि शंकेयं समव्याप्तत्वमपो
कत्वमिसभिप्रेत्य निधेयं कांचनमयपक्षविशेषस्य वन्हेरग्रसिद्धवयुद्धंवाह्निमद्व्यायौ सेहिन्धसाध्यकत्वरूपस्य पक्षत्वस्यासिद्धिसंभ
वात् तदग्रसिद्धेरप्रसक्तत्वेन निराकरणायोगादिहावाधकेत्यादि अनुमितेर्बाधकं विरोधियद्ज्ञानं साध्यस्य तदभावस्य वा विशेषतानतो
बंधनेत्यर्थः तेन विशिष्टसाध्यस्य तदभावस्य वाऽप्रसिद्धावप्युक्तत्वाद्विशिष्टसाध्यप्रसिद्धावप्रसिद्ध्यासाधकमान निबंधनाप्राप्तिप्रसक्त्यासिद्धेः स्व
रूनहेतुस्थाद्धाधकमानमात्रोपन्यासानौचित्यमिति यथा तत्र उक्तक्रमेण असिद्धिबाधयोरेवोपन्यस्तत्वादिति ध्येयं मूले वन्हौ कांचनमय
त्वसाध्यकलिंगस्यासिद्धव्यभिचारावसंभवबीजतातीशेषः तथाचोपनीतकांचनमयपक्षविशिष्टवन्ह्यनुमितेराभासत्वमप्रसिद्धा
दिहेत्वाभासाधीनत्वयैवोपपत्तेन्नबाधस्य हेत्वाभासत्वे साधकतैत्तिभावः नसक्षतत्साध्यकानुमित्याभासत्वेन तत्पक्षतत्साध्यहेत्वाभा
साधीनमित्येवं नियमनुरीकृत्य मुलदूषयति लिंगत्वेत्यादि साध्यप्रमुख्यपहेतुमाहुः वान्हेरितिवन्हिसाध्यकस्य लिंगकपणमशंकान
मितेस्पलदत्यादिनादृष्टानुमितेरेवपूर्वमपक्रांतत्वादिति भावः वस्तुतस्तद्धर्मिकतत्साध्यकानुमित्याभासत्वेन तत्पक्षकतत्साध्यक राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संभवाद्वेतिभावः शंकते नैवमिति विशेषलक्षणस्येति तन्नत्वावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयकालीनत्वस्य तज्जद्दशीय
च्छिन्नव्यापकत्वरूपस्य सव्यभिचारलक्षणस्येत्यर्थः न चासिद्धिरिति साधारणोव्याप्तिरिति साधारणे व्याप्तिग्रहदशायामपि सा
धारणाभाववैशिष्ट्यस्य व्याप्तिग्रहस्यानपायादिति भावः सामान्यलक्षणे दोषमाह नचैवमिति साधारणाभाववैशिष्ट्यसाध्य
संदेहजनकत्वादिनावच्छेदकरूपवत्त्वेनानुगतस्य सव्यभिचारत्वं तादृशमते नाहस्याद्वेति न दृपि सव्यभिचारत्वमपि न यत्रासाधा
रणपरामर्शे हेतौ कस्यापि भ्रमो न जातः कस्यापि पुनः सव्यभिचारेण स्यादिति भावः विशेषलक्षणे दोषमाह साध्यादिव्याप्येतिश्रा
दिपक्षाभ्यां साध्याभावोपग्रहः अव्याप्तिप्रसंगादिति अनित्यत्वादिमत्पावच्छिन्नत्वस्य पशुत्वादागभावादिति भावः ननु साध्यवा
प्यवत्त्वावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयदशायां साधारणत्वाभावेपि न क्षतिः तत्रासाधारणत्वभ्रमादेवानुमितेः प्रतिबं
धसंभवादित्यत आह अनुमन्निरस्यतीति हीति शब्दस्यानित्यत्वव्याप्यवत्तासंदेहदशायां शब्देप्यनित्यत्वव्याप्यवद्बुद्धिनासंदेहस्यो
त्पादात्तिस्तोत्पत्तेरिति भावः येनरूपेणसाध्यवत्तानिश्चयदशायां तद्रूपेसाध्यव्याप्यत्वादिभिन्नत्वस्याद्वामनीनीव्याप्तिरिति स
मञ्जाह अभिहितं वेत्तिन संपाद्येतित्यावनकुपादायासाधारणे स्यसव्यभिचारनिरूपणान्वयोद्घटितः इति भावः तत्किं संशयप्रयो

20

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योजनकमसाधारणं दूषयन्नाह किञ्चिदिति सहचरितमिति साध्यतदभावाभ्यां सहचरितो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः
तच्च वह्निसाध्यके धूमादिसद्धेतावपि प्रसक्तमतो न तद्दूषणमसाधारणत्वस्य सव्यभिचारत्वासंगतिरिति भावः नन्वस्य धर्मस्य सं
शयप्रयोजकत्वे साध्यव्याप्यत्वेन निर्धारितत्वेन चागृहीतस्यापि हेतोर्मितिनिश्चये तत्र साध्यसंशयः स्यात् न हानीमपि तादृशप्रतियोगि
त्वधीसंभवादित्यत आह विनिश्चितसाध्यतदभाववत्वमिति एवञ्च व्याप्यत्वमत आह साध्येत्यादि तत्त्वेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेनेत्यर्थः
दर्शनदशस्य धर्मितोपादिः तथा च प्रतिबन्धकान्तरसत्त्वादेव न हानीन संदेह इति भावः ननु तत्त्वे नैरं विरुद्धाव्याप्यादिरूपं विरुद्ध
स्यापि विरुद्धाव्याप्यत्वात्तद्दूषणस्य सव्यभिचाराप्रसङ्गतिरतो व्याचष्टे विरुद्धाव्याप्यत्वेनेति सत्सपक्षस्यापि विरुद्धाव्याप्यत्वविशिष्टस्यैवानुमितिविरोधि
रूपस्य बोधसंभवादाह अन्येनेति सामानाधिकरण्यप्रकारेणैव सिकायाः पि सम्यग्विरुद्धाव्याप्यत्वविशिष्टस्यैव फलतोऽधिकरणत्वमात्रम
र्थ इति भावः विरुद्धः स्वत्वमुक्तस्तानगर्भानुगतस्य रूपाकं चात्र फलमाह तेनेति साध्यसाधनयोरित्यस्य त्रिविधान्वयः आदिना सा
ध्यसमानाधिकरणापन्नत्वादेः परिग्रहः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षपदं चैतद्वा धर्मतिरोधयोर्व्यापारार्थेन सर्वाभिर्थमाह
न व्याचष्टे तन्न्याय पक्षनहेतुकसाध्यानुमितिसामानाधिकरण्यविरोधिपवत्वमर्थः हेतोस्साध्याभाववत्ताप्रमित्यादिग्रहेऽपि कुत्रापि न दे मुराम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दोषेतिसाक्षात्कारत्वानिरूपितजन्यकारकताकज्ञानमात्रनदोषाद्यननुगमेपिनक्षतिनवालौकिकसन्निकर्षस्यापिसंशयस्य
संभवानिर्णयेजन्यसन्निकर्षकोटेरपिसंदेहस्यप्रकारतायाः नवालौकिकसन्निकर्षजन्यस्यापिसंशयस्यसत्वेबाधनिर्णयेन
न्यसन्निकर्षकोटेरपिसंदेहस्यप्रकारतायासाक्षात्कारत्वानिरूपितजन्यकारककत्वादितिध्येयंतानेसामान्यविरोधितायासंवा
दमाह अत एवेतियोग्यप्राग्बाधिहेतुत्वमत्रैवबोध्यंलौकिकेदोषेविशेषजन्येचसाक्षात्कारत्वानिरूपितजन्यकारकत्वाक्षुषादौन्यम
न्यज्ञानघनास्कंदितत्वादिन्द्रियजन्यएवतदभावनिश्चयोलौकिकसाधारणाविरोधीः सत्यपिस्यामत्रदर्शनादिविरोधिनिर्णयेनाहद्य
प्रकारताकवाक्षुषादुसाहान्नापंस्याणुरितिवाक्षुषत्वमस्यत्वेचविशेषदर्शनेनतस्याप्रामाण्यास्कंदनेनाशेवासंवादितएव
वापंस्याणुरितिवाक्षुषोत्पत्तिश्चरत्नुवाम्यमत्वज्ञानतास्कंदितस्यैवविशेषादर्शनाविशिष्टस्यैवस्याणुत्वाभाववाक्षुषस्यता
दशास्याणुत्ववाक्षुषाविरोधित्वंअत एवन्यमसंशयोत्तरमसत्यंप्रतिविशेषदर्शनस्यहेतुत्वंवर्णयंतीत्यभिप्रायः शास्त्रेपीत
त्वन्यमदशायांचसत्यपिप्रामाण्याभावख्यापदर्शनेपितद्दोषेगौणप्रतिबंधानापितत्वाभावस्यचाक्षुषेतत्रविरोधदर्शन
स्यउक्तेजकत्वेनवाप्रशब्दानुगमश्चानुपपुक्तत्वात्यदिसत्यपिमालिन्यदशोसंनत्ववेसाभाववाक्षुषेमालिन्यमार्जनोत्तरमेव

५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१

वशेष्वेसैस्यचाक्षुषंतदाशंकधार्मिकनिरूक्थैत्यप्रकारतावच्छाक्षुषंप्रतिमार्जनघभावविशिष्टस्यैवतननहर्मिक्थैसाभाववा

क्षुषस्यविरोधित्वंवाच्यं अतएवघटत्वतिम्नत्वेयावत्किंचिद्वच्छेदेनालोकसंयोगात्घटाभावस्यचाक्षुषत्वमेससापिसर्वावच्छे

देनालोकसंयोगात्तरमेवभूतत्वंघटत्वादिनिचाक्षुषोसारेपितस्मिंस्तत्रापिसर्वावच्छिन्नालोकसंयोगानामुनेनकत्वानुवक्तव्ये

विनस्यद्वस्यैनापितभिनाज्ञनिते स्वैसाघभावस्यप्रमेससापिपित्तादिनामनेनरसारोपांस्वादौ स्वैसादिचाक्षुषस्यैपत्तेएनुभ

विकत्वात्लौकिकयस्सहकिमपिविपरीतत्वानेविरोधिकिंनुनतम्यभूताः पित्तादिदोषावैवैतमप्रतिबंधकाः तत्प्रतिवनात्वच्छेदके

नुन स्वैसलौकिकप्रसहस्वंससापिपित्तेघटादिः स्वैसग्रहात्नापिशंखधार्मिकत्वाद्याचाक्षुषत्वंससतिपित्तेषां स्वैसस्यानिर्विके

ल्पकाघापत्तेः किंतुशंखगत स्वैसलौकिकचाक्षुषत्वं अतएवशोत्वस्यनपित्तचक्षुसन्निकर्षदशायामपि स्वैतशंखकालीनोघट

स्यादि स्वैसोपनितदर्शनस्यानुपपत्तेः अतएवं शंखेपिनत्वस्यवंशोसत्वस्यत्तमासिनीलीमादर्पिसादौ च मुखादिदोषविशेषजन्य

प्रसक्ती—दिहः यसयस्यवककिंचिद्यपिविपरीतत्वानेविरोधिससपिसमाने । इयजन्येवाघनिर्णयेनादृशबोधानांअनुभ

विकत्वात्यादिवपित्तादिसमकालोत्पन्नशंखधार्मिकपीतत्वादित्वानमात्रं प्रत्येकधार्मिकपीतत्वप्रभावलौकिकनिष्ठप्रसाविरोधि राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वेवास्त्वमेवमप्यत्रापि यथानुभवं प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः सुधीभिरभ्येय इति संक्षेपः प्रकृतेत्यादि साध्याभावव्याप्यवत्तया पक्षा
त्मनस्सत्प्रतिपक्षस्य वारणाय यथायथमसंपन्ने यादृशविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रह
विरोधिगोचरानुमितिजनकत्वेन तस्यत्वे स इत्यर्थः अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वं न तद्ग्रहविरोधि
धीविषयमात्रं वन्हिमत्पर्वतो वन्हिव्याप्याभाववानित्याहार्यत्वे वन्हिमत्पर्वतस्यापि तादृशविरोधित्वात्तु नापकवन्हिव्याप्यवत्
पर्वतात्मकेन तत्र सबाधे अव्याप्त्यापत्तेः नापि प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयक
त्वेन प्रतिबंधकत्वं तत्त्वमेव तत्तथा निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्याहार्यतादृशाहार्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र सबाधेऽव्याप्ते
किंतु प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहत्वव्यापकविषयतास्पुनग्रहं प्रति यादृशविषयकत्वेन सामान्यप्रतिबंधकत्वेन
त्वमेव तत्तथा वाच्यं तथा च विषयितामात्रस्यैव व्यापकत्वं विवक्षितं वक्ष्याविशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकतानन्यनुम्यग्रहं प्रतिबाध
मात्राभाभिरतः पक्षसाधनयोः प्रकृतोपादानं साक्षादित्युपादानात् वन्हिमत्पर्वतो वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्याहार्यै
न्ह्यभावव्याप्यवत्वविशिष्टपर्वतस्यापि विरोधित्वाज्जाविधया प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वज्ञानुत्पादकत्वाभाव

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यवत्त्वं वर्तनाद्यात्मकत्वाधेनाव्याप्तिरिति ध्येयं साध्यपक्षाप्रसिद्धोर्वैरिणायप्रसिद्धौ नीयं सत्संतन नवप्रदेशावच्छिन्नमानघमादिस्थादौ
महत्त्वपक्षादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्र सबाधाव्याप्तिप्रसिद्धपक्षसाध्यस्थलेनाहशाद्ग्रहविरोधित्वस्यानुपादेयत्वात् तद्ग्रहत्वादि
प्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबद्धमिन्नत्वादिसमानविशेष्यतायत्र समसाप्रमाविबंधकत्वमतेः तत्रापि पक्षादिग्रहविरोधित्वस्य तु
वह्नित्वाचनच्चवाद्रिमज्जलत्वहृदवा भावव्याप्याभाववानित्यादौवन्नभावव्याप्यजलत्वहृद्याद्यात्मकबाधाव्याप्तितस्यग्रहत्वपक्ष
ग्रहविरोधित्वादितिवाच्यं तद्भावव्याप्यवत्ताधिक्यावगाहनस्यैवपक्षादिग्रहविरोधित्वस्योक्तत्वात्तस्याप्रयासिद्धत्वेन तत्पक्षेपिस
त्वभावादित्वित्ववृत्तिव्याप्तिः यावत्कर्तृवत्त्वव्याप्तिवारणायाह यद्रूपेति पक्षेत्यादि अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वबाधवृत्तिः प्रागुक्तरि
त्या ग्रहत्वानुपसंधानिकसाध्यसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि साध्यविरोध्यनुपादकत्वात् साध्यवत्ताबोधविरोधित्वाच्च
तत्राति व्याप्तिरत आह यत्पक्षादीति तेनानुपसंधानिकसाध्यवत्तानिश्चयसामान्यं प्रति बध्यतावच्छेदकत्वेसत्ति तु कैवमलयपक्षादेः
रणासंभवात् विरोध्यनुत्पादकत्वाद्प्रवेशानंगीकरमतत आह यत्पक्षादेरितितु नव्याः आदिपदं साध्यसमानाधिकरणधर्मावतत्सक्षु
पग्रहः मूलोक्तं निरस्यति साध्याभावेतिपक्षधर्मिकसाध्यविरोधिवैशिष्ट्यावगाहिधीप्रमात्वंचित्सपर्यः तेन साध्यवत्पक्षादि राम॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानप्रमात्वोपग्रहः ननु साध्याभाववत्तिः साध्याभावप्रकारकमिदमिदं च ज्ञानमित्याकारकः साध्याभाववतीपक्षे साध्याप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारको निरुक्तप्रमात्वस्य ग्रहो विरोधिनाग्रहस्याहार्यज्ञानस्येति निरुक्तप्रमात्वज्ञानशून्योसर्पः नासरस्ताह स्ववगाहित्वरानित्यादिविषयत्वेनैवेसर्थत्त्याद्यप्रमात्वविषयकत्वेनाप्रतिवंधकत्वात्स्याभासत्वं दुर्घटमिति भावः नचैवमुक्तत्याप्रवत्स्याहार्यविपक्षानुपधापकत्वान्निश्चयस्य प्रमात्वग्रहः प्रतिबंधकोनस्यादिति न त्रैदापत्तिमाह प्रमात्वनिश्चयस्येति ननु प्रमात्वनिश्चयस्याविरोधित्वे प्रमत्वेन गृह्यमाणस्य बाधादिनिर्णयादिविशेषधीनस्यादत आह सर्वत्रैतिहेत्वभावरति दूषणान्तर्थे प्रमत्वान्तरङ्ग प्रयोजकइत्यन्वयव्यत्वे हेतुत्वे प्रतिबंधकत्वे च प्रमात्वनिश्चयप्रयोजकः भवेदित्यन्वयव्यतिरेकेण शाब्दधी प्रत्यक्षसनुमित्यादेकारणतावच्छेदकनिर्णये भवेदिति तदर्थः ननु प्रमात्वज्ञानस्यापि विरोधित्वे शंखो नरवेत इति भ्रमस्यत्वेऽपि शंखः श्वेत इत्यनुमितिनस्यादत आह तत्रैवापत्तिमाह यथा शंखादिविनिश्चयेऽपि प्रमात्वेनानिश्चयमानेऽपि सर्वः मिथ्याज्ञानमात्रशंकते अयं चेत्तिलाघवेनेति वाधनिश्चयाभाववहेतुत्वापेक्षया लाघवेनेत्यर्थः प्रत्यामिके यसस्मान्निवाराहार्योपि तथुमुन्त्याविरह विशिष्टबाधनिश्चयाभावस्यैव विशिष्यप्रससहेतुत्वं ननु संरतयत्वत्ता नस्येस्याशयनाह शाब्दानुमित्योरिति नम्यतानुग्रहणस्यांप्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नाबे सबे

23

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धेपायद्यपिबाधनिश्चयदशायांस्मरणोपमित्यनुदयात्तत्राविसंसर्गाग्रहात्मकारणत्वमुचितंतथाप्युपमितेरतिरिक्तत्वेविवादा
त्स्मरणतास्पर्शोद्बोधकविरहात्बाधनिश्चयदशायामनुमितिसंभवात्स्मारकानुमित्योरैक्योपादानेनतुबाधस्यानुमितिसविरोधित्वेहे
त्वाभासतानस्यादतआह आसत्तेतिनसंभवेनियतसाध्ययोःसंसर्गाग्रहस्यापेक्षत्वात्परामर्शस्येतिविरोधिनयाहेत्वाभासइतिपूर्वे
णान्वयः हेतुमात्रस्यैवानुमितिजनकत्वान्नविरोधित्वात्इतिभावः ननुसाध्याभावसंसर्गाग्रहत्वेनानुमितिहेतुत्वेधूमव्यापकवह्न्यभाववद्ध्र
मितास्तिपरामर्शजन्येधूमाभाववत्साध्यनुमितिर्नस्यात्साध्याभावसिद्ध्यानसंसर्गाग्रहत्वेनासंभवादतस्तत्रैष्टापत्तिमाहविलयनोवेति
ननुपरामर्शस्याग्रेगुरुत्वात्समकालोत्पन्नमुनतरोमन्त्रेवासंसर्गाग्रहत्वेनहेतुत्वेनाघटसाहसंशयेनेतिसंशयासत्त्वसमयेपरामर्शसा
दिनुमितसनुसादप्रसंगादियोजनाद्वागुरुत्वत्स्यनिश्चयात्मनसंसर्गाग्रहत्वेनानुमितिहेतुत्वसंभावितंपक्षेसंपदस्थर्मपेक्षितयापरा
मर्शानितरानुमित्यानस्यानाशादतोनिश्चयापरसंशयापामितितेत्तनंननुपरामर्शसमानकालोत्पन्नमेवसंशयत्वेनानुमितिहेतुरिति
द्वितीयस्तुकल्पसत्त्वाद्धेसिद्धत्वनियमेप्यनुमित्स्यैवपक्षतासंभवादतआहसिद्धौसीसाध्यविशेत्तिनेतिपरामर्शदशायातत्सा
मग्र्याःप्रतिबंधात्साध्यसंशयासंभवात्सिद्धिपर्येतानुपादानानुपरामर्शोत्तरमेवसंशयात्मकसंसर्गाग्रहत्वेनंभविष्यतीसंसर्गा ग्राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रकत्वम् इत्यत आह सन्निति सद्धायायोगादिनिष्पाद्य दर्शनीयसंसाध्यवत्तानिश्चयस्यसंभवेपि पक्षासंपत्त्यर्थः ननु मिथ्यामे सत्यता
वत्पर्यंतं परामर्शस्य नाने ये हि हि निर्भावननुमित्वलहानानात्वं इति बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वं किं तु प्रमात्वनिश्चयाभावेन बा
धतानत्वेनैव न त्वाचानिश्चयत्वस्योभयात्रयवेशोपिप्रमत्वापेक्षयाप्रमात्वस्य लघुत्वादिसाधोकानि राघवेणनेनेतिस्वरूपसत्संगि
बाधनिश्चये शाब्दमानसादिहानानुसाहोनेत्यर्थः ननु बाधग्रहस्य प्रमात्वानिश्चयदशायां शाब्दादिहानानुत्पादो विवादग्रस्त
स्यत आह। विपरीतमेवचेति प्रमात्वेनानिश्चयमानबाधहानसापेक्ष्यायामनत्वहानानात्वं इति बाधनिश्चयत्वेनैव सर्वत्र प्रतिबंध
कत्वायां लाघवं प्रमात्वनिश्चयत्वापेक्षया बाधनिश्चयत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः नवा सर्वत्र साध्ये बाधग्रहस्य प्रमात्वं प्रमत्वापेक्ष्य
लघुयेनन्नद्युरितमेव प्रतिबंधकतावच्छेदकं स्यादित्याशयेन हस्फुरतन रं वेति तल्लाघवं स्फुटं किंतु स्वमतं व्याकरोति निर्गोत्वाद्यप्रकार
के स्यादि गौरवं स्फुटं किंतु मच्चरमतं व्याकरोति बाधग्रहस्य साद्यिकारकत्वादिस्यादित्याह त्वभाववद्विशेष्यक गोत्वाभाववत्स्याप्यग्रह
नुभवप्रमात्वज्ञानात्वं इति बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वेस्वाभामामाप्रपनिश्चयानात्वं इत्येवं प्रमात्वानिश्चयोनिविषईतिलाघव
वेपरीत्यप्रमात्वेन निश्चयमानं बाधज्ञानमेव प्रतिबंधकं पुरुमतत्र आह उक्तं प्राप्तं चेति तन्मते प्रमात्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वेव्याप्य।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टान्तस्यापि प्रमात्वेन निश्चयमानमेव व्यभिचारात् दृष्टान्ते विरोधी स्यादितीभावः पूर्वं प्रमात्वनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वमुक्तं न तु प्रमा
त्वेन निश्चयमानस्येत्यर्थः आपपदं यद्यपि दं प्रतिबंदिनवत् न यद्यपि प्रमात्वस्य नानाविधत्वात् एकबाधप्रमात्वेन निश्चयमानबाधत्वान त्वे
न प्रतिबंधकत्वे प्रमात्वविधप्रमात्वेन निश्चयमाने सत्यपि बाधग्रहे अनुमितिस्यात् तस्मात् कं तु पदघटप्रमामारापन्नानन्तरा यां बाधानिश्चये सत्य
पि विशिष्टबाधतत्प्रमामात्वप्रन्तानाभावकूटविशिष्टबाधनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधककत्वात् प्रमामारापन्तानाविधत्वेपि प्रमात्वस्याभावा
दृष्टस्यैव प्रमात्वमुक्तमिति ध्येयं न तु तद्व्याप्यदर्शनाभावविशिष्टस्यैव बाधनिश्चयस्य तद्दशायामपि प्रतिबंधकत्वात् बाधस्यानुमितिविरोधी
त्वं तु घटो मिथ्या शंकानिराबाधेन चेति वाच्यमित्यर्थः आकंचित्करत्वं प्रतिबंधासमनन्तरत्वेपि बाधनिश्चयसत्त्वेपि तन्नाशानंतरमेवेति
वधानिश्चयनाशानंतरमेवेत्यर्थः न यावत्सति बाधे प्रत्यक्षमप्यसिद्धमेवेति भावः सत्यपि बाधनिर्णये लौकिकादिप्रत्यक्षस्यानुभ
विकल्पमात्रत्वात् पौरस्त्यैरितिभावैरपि दोषविशेषलौकिकसंनिकर्षादिजन्यात्मकप्रत्यक्षविशेषस्य विपरीतनिश्चयविशेष
स्यैव समानेंद्रियजन्यबाधनिश्चयस्यैव न प्रत्यक्षोपगमात् तत्सामान्यविशेषदर्शने अकिंचित्करत्वोपगमादित्यर्थः सत्यपि यावत्वाभाव
व्याप्यदर्शने संस्काराद्यपीतत्वात् प्रमत्वमपीतत्वाभाववाप्यविरोधित्वेन अकिंचित्करत्वात् तद्वा चिद्विरुक्तं तथा च दोषविशेषलौकिक राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संनिकर्षादि जन्यस्याप्युत्पादे मनसाश्चाक्षुषादिकं प्रतिविशेषदर्शनाभावविशिष्टतद्भाववाच्चाक्षुषत्वादिना प्रतिबंधकत्वेप्य
नुमित्साद्यौतरभावविनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं न तु तत्र विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं येन द्वैवस्फुटीकरोति न हीति सहविपरीतनिश्च
यः गौरवादिति परोक्षविशिष्टबुद्धिं प्रतिलाघवाद्विपरीतनिश्चयत्वमात्रेण प्रतिबंधकत्वादिति भावः प्रामाणिकगौरवस्यादोष
त्वादाहमानसाभावाचेति ननु दोषविशेषाजन्यप्रत्यक्षविशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतनिश्चयमात्रस्यैव विरोधित्वाद्विपरीत
निश्चयविषयस्यैवेति प्रागुक्तेविफलमत आह नवेति चाक्षुषादि मनोमानसादिसाधारणानुमानिकाद्युपग्रहः तथापि मानस
दिवाधनिश्चयदशायां दोषविशेषादिचाक्षुषाद्युत्सत्त्वमेव समानेन्द्रियजन्यत्वान्मनस्यविशेषस्य तस्याभिधानमिति भावः ननु
सत्त्वापि बाधनिर्णयविशेषदर्शनोत्तरं कुचिच्छाब्दबोधस्यानुभवविकत्वात् परोक्षबुद्धिस्थानेपि विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वमस्त्या
त्वोपयोगस्यादत आह उपयुक्तं नवेत्यादि विद्विति यत्र विशेषदर्शनं न बाधस्याप्रामाण्यग्राहकं तत्र बाधनाशोत्तरमेव विशिष्टबु
द्धित्वोक्तारादिति भावः न चेति वाक्यमित्यन्वयः अहानलस्योनितत्यावयपरामर्शाभावादेवानुमित्युत्पत्तौ बाधस्य तत्र प्रतिबंधकत्वेना
नाभावः अनुपपत्तेरभिचाराधित्वेति साध्याभाववान्पक्ष इत्यनुमानित्यग्रहस्यापि व्यभिचाराधीत्वादिति भावः मे हारादितिन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याववपत्रबाधनिश्चयोत्तरंपरामर्शेतत्रव्यभिचारज्ञानस्यानावश्यकत्वात्साध्यधर्म्यानुमितिप्रतिबंधकत्वानुमितिभावःविरोधिनोपिनश्च
प्यनदभावयोरेकत्रनिश्चयगोचरत्वमभ्युपेत्याह अभिहेत्यादि। बाधग्रहपरामर्शयोः रभेदेपिपरस्परविरहेतौसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभा
वगाहिनएतज्ज्ञानस्यव्यभिचारविधीत्वात्तिरस्कृतसमुहालंबनस्यचअनत्वात्वाहित्विनिभावनुनुक्तसमुहालंबनस्यैवहेतौसाध्याभाववद्वृत्ति
त्वाभावगाहित्वेकोविरोधइत्यतआहएकत्रेतिनिश्चयेसस्यप्रामाण्येसिके।स्मादित्वेनत्वनुमुत्साहित्वशाधेनुसाध्यव्यभिचारीतरनिर्णयभावोअग्रेति
समुच्चयस्योपगमेपिनज्ञानेननुप्रावोपनतेहेतुसाध्याभावयोरेकधर्मिवैशिष्ट्यावगाहित्वानस्यैवव्यभिचारित्वात्साध्याभाववान्हेतु
मानित्याद्याग्रहस्यैवोक्तसमुहालंबनस्यापिव्यभिचारज्ञानत्वमेवेत्यतआहपूर्वेत्यैव्रेतिलिंगत्वाभावात्मनोनुमितिकरणस्यपूर्णलिंग्यापारिभि
नपरामर्शसंपत्तिःअग्रिमेविलक्षणत्वादनुमित्यनुसमयोजकत्वाच्चनयावावश्यंतत्ववाधनिश्चयत्वेनपक्षस्यानिवर्धकत्वेवाव्यमितिभाव
ननुलिंगोपधानपक्षस्यप्रामाणिकत्वेव्यभिचारज्ञानस्यापिसाक्षाद्वानुमितिविरोधित्वानबाधनिर्णयःएवपक्षविरोधीत्यतआहअग्र
अग्रेतिसाध्याद्यरित्यादिपदाभ्यांपक्षतावच्छेदकादेःसाध्यवद्वानित्वाद्युपग्रहःगद्रुहेसाध्यादेःपक्षावृत्तित्वानित्वादिगहोपलक्षंस
माधानेनिरसपिनुपगिस्तुपरस्परयोपत्तिपहित्याद्विनाअद्धनिश्चयरुपसेअधीनिश्चयकार्यकारित्वेननुकार्यानुपपत्तौपिपापातपरा: रामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामान्यीवेथादिवाः प्रभुयेन व्यद्विसाध्याभाववज्ज्ञानस्य कार्यंयत्माश्रने साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानेनतत्कारित्वसंपादनपदार्थः सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वग्राहात्मकसाध्याभाववज्ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमिति भाव प्रथमोसत्त्वस्याकिंचित्करत्वादाह उपजीव्यत्वाद्वे स
र्थः तथा च न सद्धेतोरेवेति न्याय एव साध्याभावप्रमात्वनिश्चयस्यानुमितिविरोधित्वे मानमिति भावः व्यभिचारज्ञाने प्रत्यभिकोप
जीव्यत्वे व्यतिरेकमाहनात्विति तद्धान साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः तस्य साध्याभावप्रमात्वनिश्चयस्य — त्वादि
ति व्यभिचारज्ञानस्य बाधनिश्चयाभावस्थल एव प्रतिबंधकतायाः क्लृप्तत्वादिति भावनासाध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो व्यभिचार
ज्ञानस्योपजीव्यइत्याशयेनाह अगृहीतेति अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव साध्याभाववत्त्वादिनिश्चयस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानादि
त्व हेतुसकार्यकारित्वादिरिपर्थः अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वेननु निश्चितप्रामाण्यकस्य मत्राकिंचिनिग
मकमतस्याह अन्यथेति यदि निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यसंपादकत्वे अप्रामाण्यनिश्चयाये ज्ञापाज्ञनवस्थापत्तिरि
वाधिकेसर्थः नचैवमप्यनिश्चयस्याप्रामाण्यमानग्रयामोल्विफलर्दसनेनाह अप्रमात्वेति अप्रत्ययबाधमात्वेनानिश्चयमानमेवा
र्यत्वाने स्वकार्यकारित्यापियदि साध्याभावत्वबांशेनिश्चयात्मकमेवाव्यभिचारज्ञानमनुमितौ विरोधस्यानदा नस्पविशिष्टवैशि

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपबोधकत्वनियमतद्धेतुः साध्याभाववत्तानिश्चयस्य भयात्वनिश्चयो व्यभिचारज्ञानार्थमप्येवं प्रामाण्यः स्यान्न त्वेतदाहितत्वभावांशोस
शयात्मनो यद्व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात् तत्र यथा वायुरूपवान् स्पर्शादित्यादिषु पक्षे साध्यसंदेहरूपशयायामप्रयोजकत्वेन स्यादि
त्यत्र रतानार्थयोर्व्याप्यामाह संशये तु साध्याभावांशे संशयसाधारणत्वस्य सत्त्वः मूलोक्तमेव संदेहरूपमते परिष्कृत्यापन्यस्याति यथा विंदुपनी
तकांचनमयत्वेन हि विशिष्टवह्नित्वप्रमाकारेणायानुमितिस्त्वद्विरोधिसत्त्वः मृद्वह्निव्याप्यवत्तानिश्चये तत्संभावितायाः कांचन
मयवह्निमानित्यनुमितेः पर्वते कांचनमयत्वेन वह्नेर्नास्तितीबाधनिश्चयदशायामनुदयादि
तिमात्रविधिकरणेतिहरमुपलक्षणं च नैकांचनमयत्वाभावोऽप्युक्तानुमितिविरोधित्वात् तस्य मते बाधपरामर्शविरोधित्वेन नस्या
सिद्धत्वासंभवादिति ध्येयं न नु कांचनमयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तादृशवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयस्य न हेतुत्वाद
वह्निसामान्यव्याप्यवत्तानिश्चयात्कुतस्तादृशवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेः संभावनास्य स्यात् निरुक्तबाधः विरोधी स्यादित्याशंक्य
निराचष्टेन चेति विशिष्टसाध्याप्रसिद्धौ तु वह्निविशिष्टसाध्यस्य व्यापकत्वाग्रहेऽपि सत्त्वः तेन पक्षे कांचनमयवह्नित्वप्रकारेण साध्य
प्रसिद्धावपि न तद्रूपेणानुमितेः संभव इति भावः विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रसेववा विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तानि रामं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयोहेतुमत्त्वेऽलिनखाधस्य वह्निकाञ्चनमयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविधेयताकैकवह्निरनुमितिरतो विशिष्टसा
ध्यव्याप्यवज्ञानिश्चयापाते पिन क्षतिरिति याथायेन परिहरति। विशेष्ये इत्यादिना ननु शुद्धवह्नेः परामर्शानिकाञ्चनमयवह्निप्रकारकानुमितिर्हे
तुत्वयासिद्धांचनमयत्वानुपस्थितिर्दृष्टायामपितादृशानुमित्सापत्तेस्तथा च कारणतावच्छेदकतयकाञ्चनमयत्वेन वह्न्यभावो बाधा
स्याद् इत्यत आह शुद्धेति वृयनये इति काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः तद्भाव इति न च प्रागुक्तो यदधिकरणकाञ्चनमयत्वेन वह्नेर्वा
ध्यनिश्चये विशिष्टसाध्यस्य व्यभिचारग्रहस्तदा। स्तिदोषइत्यत आह तेनेति विधिकरणकाञ्चनमयत्वादिरूपेण साध्यव्याप्तिग्रहस्य
न पेक्षितत्वात्तस्याव्यभिचारस्तादृशकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहेन्यो यो यस्यार्थः युक्तसाध्यव्या
प्तिग्रहस्यैवोपयोगित्वादिति भावः स्नूलोक्तदूषणं प्रतिबध्नाति मुद्रयो वह्निरिति उपनीतेन तु ह्यनुमितिर्यत्र विषयससंसर्गस्य विशिष्टस्य प्रकारत्वे
सर्वांशाप्रमासामग्रीसां अप्रतिबध्यकत्वेन स्यात्तेन यानुमितिस्थले यत्तेन मयासु न वा मितिभाव अनुपदेयेति यत्राधेयविवादस्तादृ
शाप्रामाण्यस्यैव विजयप्रयोजकत्वादन्यथेयरत्नरमितिप्रसक्तस्यापि प्रसक्तिसाधकत्वेनोपन्यासो न स्यादुक्तनत्वांशेन स्याप्र
मात्यापादितिभावः फलासिद्धेत्तिफलमुपनीताव्यग्राहित्वेन अनुमितेरनुभवत्वस्थिरहेतोरस्यपनेसामग्र्यन्तरेतिन च पक्षससम्बन्धस्य एव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुमितिसाधारणतत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदुपनयस्येन हेतुत्वात्तत्सामग्र्यन्तरकल्पनात् तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रति
नत्वात्वेऽप्रसिद्धसाध्यकस्थले इवाप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽप्यनुमितेः साध्यविशेषणत्वापत्तेरिति वाच्यं विशेष्यविधया तदभावविधेयका
नुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्व्यापकाभाववत्तानिश्चयस्य हेतुत्वेनाप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ विशेषणत्वाविशेषणत्वासंभवात् तदुपनीतवि
शेष्यकमानसाद्यनुरोधेन तदलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदुपनयत्वेन हेतुत्वात्तादृशानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येवोपनयस्य हेतु
त्वेऽपि काञ्चनमयपर्वतवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितौ तादृशवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयस्य काञ्चनमयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितव
ह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च काञ्चनमयाभाववद्वह्निबाधनिश्चयस्य विशेषणसामग्रीसत्त्वात्तद्विरहाद्वा पर्वतो वह्निमानिति परामर्शादुपनीत
काञ्चनमयत्वप्रकारेण वह्नेरनुमित्यसंभवाच्चेति भावः उपनीतस्य स्योजनखाधानवतादृशायामिसाहित्येन तादृशाभावस्य वा। वह्नेर्बाधदृशाया
परामर्शादिसत्त्वे सविप्यवह्निमानित्यनुमित्यापत्तेरानुभविकत्वेऽपि न क्षतिः अनुमितेर्विशेष्यो विशेषणमितिसाहित्येन काञ्चनमयत्वादिकं का
ञ्चनमयवह्न्याद्यनुमितिरितरबाधसत्त्वाद्वाऽप्रतिसंधानस्य च विशेषणेनानेन कार्यकारणभावः कल्प्यते गौरवात् किं तु लाघवा
त्तत्प्रकारकानुमितौ तत्प्रकारकत्वेनैकमेव हेतुत्वमिति उपनीतभानत्वमावश्यकमत आह अन्यथेति उपनीतभानस्यैवानुमितौ भानस्वीकार राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्यर्थः। लिंगोपधानपक्षस्यप्रामाणिकत्वेवह्नेर्हेतुतायांपर्वतम्प्रमेयइत्यनुमितेर्लिंगविषयकत्वम्भ्रमत्वानिश्चयत्वात्तत्तोवन्द्य
धिनः प्रसक्तिर्भवत्येवेत्यतप्रमेयत्वादिनेत्युक्तंपर्वतसाध्यत्विरिति तथाचगतिं ततसंभवादेवेतरबाधादेर्विशिष्टानेनकार्यकारणभावस्य
स्वीकर्तव्यइतिभावः मूलेपक्षधर्मताबलादनुमितिसंदेहप्रसिद्धमाहानसीयवह्न्यादिकंस्वबाधात्सिद्ध्यतीतिभावः पक्षधर्मोवरस्यार्थः विशि
ष्टोमन्तव्येतिनविशेषतोमहानसीयवह्नित्वादिप्रकारेणानुमितेःसंभावनेत्यर्थः तथाचकुत्रविशेषतोबाधःप्रतिबंधकःस्यादितिभा
वः सामान्यतोवह्नित्वादिसामान्यप्रकारेणविशेषतोबोधइतिमहानसीयवह्निधर्मइत्यर्थमित्रेति अन्यथाग्रहेघटोनास्तीत्यनेन
यइत्यर्थांइद्व्यमस्तीत्यादिधर्मेस्यादितिभावः ननुजलत्वादिवैशिष्ट्यावगाहि। ज्ञानेप्रतिनहृक्तिप्रतियोगिकाभाववन्निर्णयत्वेनैवसमानावि
षयतयाप्रतिबंधकत्वंननुतद्धर्मावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतितद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निश्चयत्वेन
समानप्रकारतयानत्वात्तत्तज्ञानमात्ररूपेणतद्धर्मान्तरभावेनानन्तहेतुत्वकल्पनेगौरवात् गृहेघटोनास्तीत्यनेनरेद्व्यमस्ती
तिप्रतिसेर्घटाम्सद्व्यावगाहित्वेप्युपपत्तेस्तथाचमहानसीयवह्नौलाघवप्रतिसंधानादिबलाज्जायमानावह्नित्वप्रकारेणापि
महानसीयवह्निविषयिण्यनुमितिकार्ये महानसीयवह्नेर्बाधनिश्चयसत्त्वेऽप्यनाहार्यबाधनिश्चयस्यापि तद्विरोधित्वादित्युपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यत्वमात्रशंका निरावृत्तेन चेति संशयाद् इति तत्र यावत्तत्तद्धर्मान्तराभावे प्रतिबंधकतायां गौरवमिति प्रामाणिकवाद्यस्येयमस्य व्याप
त्तद्रूपाभावस्य निश्चयसत्वाद्व्यत्वे नापि मतुंतद्रूपस्य संशयो न स्याद् इति भावः ननु तत्संशयाराधाद्धूर्मः एतत्प्रसंगे समानप्रकारकत्वेन वि
रोधित्वमस्त्वपरोक्षत्वबुद्धौ नुक्तसमानविषयकत्वेनैव तथात्वं लाघवाद् इत्यत आह रूपभीत्यनुमितेश्चेति ननु तत्तद्रूपाभावस्य निरूपेन
प्रतिबंधकत्वमुक्तसंशयाद्दौ रूपत्वेन तत्तद्रूपत्वेन प्रकारः तत्तद्रूपत्वप्रकारः किं तु रूपभिन्नं वस्त्वंतरमेतद्धर्मस्यानाशंकानिषेधानि नचेतिस्य भिन्न
मेव रूपत्वे शंकितं रूपं न वेति शंकाविषयीभूतं तद्विषयो वायुः रूपं न वेत्यादिः विविषयस्यान्य यद्रूपवान्न वेत्यादिष्वपुद्धेः रूपत्वविशिष्टे वैशि
ष्ट्यावगाहित्वेपि तत्र विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वप्रकारकनिश्चयो न हेतुर्विशेषणतांशेऽधिकमिति अवच्छेदकांतरोसत्वस्यलरेव ना ह
या निश्चयत्वे महेतुत्वात्किं तु विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वप्रकारकज्ञानमात्रं तथेति भावः ननुक्तेपि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपत्वप्र
कारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वे संशयसाधारणतात्प्रकारकज्ञानमात्रस्य तथात्वे तद्भासमानरूपनिश्चयाभावस्याप्रयोजकत्वकल्पनागौर
वापत्तेरत आह आरोपितं वेति तथा च रूपमेव रूपत्वप्रकारेण निश्चयविषयीभूतं सद् पूरूपवान्न वेत्यादिधीविषय इति विशेषण
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोपि नासंभवित भाव ० नादृशो तत्रूपभिन्नधर्मिकरूपत्वप्रकारकसंशयोत्पत्तये विरहेपि स्यादेः नये राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्यपुधर्मिकयोः स्पवन्नासंशयानुत्पत्तेः ननु पक्षेव्यादिरूपस्य बाधनिश्चयदशायामतिरिक्तरूपसंभावनस्यैव वा पुरुषवान्वेत्या
द्येकरो। बोधश्च प्रतिरिक्तसंभावनविरहविशिष्टस्यैव तदभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति चेत् यान्नहाप्याहार्योषवि शेषाद्वितीयघटीन
हमूतामिसेवव नुपुचितं नवमूतशाद्स्य गुणापरत्वस्य मवारणाय द्रव्यपदं --- यनिर्दिष्टाद्वेव नन्द्रमसुहासाद्न्यथा नेहमूतवा
त्पुलिंगनिर्देशापत्तेः गुणोऽस्मुल्लोऽद्रव्यः पुंसीत्यनुशासनात् नन्यापि समवायेन सौम्यविशिष्टस्यत्ताभावार्थं द्रव्यपदं अन्यथा कालत्वे
मादिलिमस्यस्यामादेरपि परंपरया मूर्तत्वात् तदभावनिरासायेति -- नस्य शंकारे विशिष्टत्ता नैवाधकामाभेरातिभाव नन्वेह वारुरव
इत्यादि दर्शनेनैपरोक्षविशिष्टबुद्धिस्थले समानविषयत्वेनाविरोधित्वतया बाधकमत आह घटपटौ न स्त इति ननु नोनिश्चयस्य घटप
टोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घटाभावस्यैवावगाहित्वात् तदुत्तरं घटोऽस्तीति प्रत्यवाधकाभावः प्रत्येकसेकाभावस्यैव वाढेव
वाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमादात आह वदंडी चैत्रो नास्तिनी नवावायं दंडी चैत्रस्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन मैत्राधकवएव
भासत इति तदुत्तरं चैत्रोऽस्तीति प्रत्यये वाधकाभाव इति वाच्यं तादृशान्त्रमसामग्र्या अनावश्यकत्वात् अन्यथा न च्छट दादिव्याप्तिविशिष्ट
बुद्धिं प्रतित प्राद्यप्रतियोगिकाभावनिश्चयत्वेनाभिन्नविषयकज्ञानस्यापि विनिगमनाविरहेणाप्रतिबंधकत्वापत्तेः घटिनास्तिसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रिनिश्चयस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घटाघभावभ्रमत्वस्वीकारे गौरवं तदुत्तरं घटोऽस्तीत्याद्गिबुधेः संभवित्वाद् घटो नास्तीत्यादि
निश्चयस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घटाभावभ्रमत्वस्वीकारे गौरवं तदुत्तरं घटोऽस्तीति बुद्धेरनुत्पाद्संभवाद् इति भावः ननु समा
नप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वे महानसीयवन्ह्यभावनिश्चयदशायामपि सालिंगपरामर्शादिसत्त्वे प्रकारेणानाहार्यवन्हे भ्रमानुमितिः स्याद्
अतस्तत्र प्रतिबंधमाह सल्लिंगेत्यादि चरमत्वर्थः विशेषेति समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वपक्षे महानसीयवन्हेर्बाधदशायामिव समानवि
षयकत्वेन विरोधित्वमतेऽपि नाहार्यवन्हिबाधानवतारदशायामुक्तक्रमेणानुमितिप्रसंगात् समानरससर्पः यदि पर्वतो वन्हिमानिति
त्यनुमितेर्बाधित्वप्रकारेण महानसीयवन्हिप्रकारकत्वेऽपि न भ्रमत्वं वन्हित्वावच्छिन्नाभाववति वन्हित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वात् तस्यैव
वन्हित्वावच्छिन्नस्य भ्रमत्वादिति तु ध्येयं परिहार्य ॱ मौलत्वर्गिकं मामारापमित्यस्य रक्षायैव वन्हित्वादि प्रकारेण महानसीयवन्हेर्भ्रमानु
मितिहेतुत्वेन विशिष्य हेतोः कल्प्यं नेतरासमानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽप्यनन्त्यवच्चमित्याशयेनाहासमानसमाधानस्थैर्यमित्या
पकमेतिव्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतमपि सर्वः लाघवज्ञानादिसाध्यादिना तहि तत्त्वबाधनिश्चयस्योपयहलाघवज्ञानस्य सहकारिता
स्यात्वमाह यद्वेति व्यापकतावच्छेदकीभूतस्य गौरवनप्रतियोगित्वतस्याप्रकारत्वे दोषमाह भ्रमस्येति नीति विरुध्याह कप्रमाणान्तर राम॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यात्तदानीमसत्त्वादितीति भावः ॥ ननु जीवीयत्वानीयर्णे पि पि देशान्तरे गौरवे वन्हेः सत्त्वानुमानं भविष्यतीत्यत आह एवमिति ॥ क्षित्यादिकं
कर्तृजन्यं कार्यत्वादित्यत्र ॥ क्षित्यादेः कर्तृकत्वमपि लाघवज्ञानेव शास्त्रकारो भविष्यतीत्यर्थः ॥ अत्रैकत्वं न संख्याविशेषः कर्तृ
नानात्वेपि तत्संभावात् तन्नापि क्षितितोन्वि यामोसाभावः प्रतियोगितानवच्छेदकं तथा च तेनानुमिते पूर्वोक्तक्षितिकर्तरि भसिद्धान
हंतरभावस्य लाघवस्यासंभवात् तथाप्येकत्वमद्वितीयत्वं तच्च चेतनभिन्नासमवेततीवनदितरावृत्तिद्वित्वस्यानधिकरणत्वं तदा
चैद्वित्वं जिवद्वयपर्याप्तमेव मत्वं भेदस्याघटयोर्द्वित्वं न चेतनभिन्नासमवेतं जीवेश्वरयोर्द्वित्वं च न जीवतदितरावृत्तिनीतदधिकरणा
त्वेपि नेश्वरस्यानितत्यैकत्वबाधः यत्तु कर्तृपर्याप्तद्वित्व जीवावृत्तिद्वित्वोभयप्रस्यानिषेकत्वं जीववृत्तिद्वित्वस्य कर्तृमात्रपर्याप्तत्वेपि क
र्तृद्वयाप्रसक्ति गौरवेणानादृत्याद्वित्वद्व्याभावस्यैवक्षित्यादिकर्तर्य्युपगमान्नतादृशैकत्वं च घटएव प्रसिद्धमिति तन्नुच्छकर्तृपर्याप्तस्य
जीवेश्वरयोर्द्वित्वस्य जीवावृत्तित्वाज्जीवेश्वरयोर्द्वित्वस्याधिकरणेश्वरस्यानिरुक्तद्वित्वद्वयप्रसक्त्याभावात् एकत्वे अद्वितीयत्वं न
निरुक्तद्वित्वमिति परमार्थः तथापि कर्तृपर्याप्तद्वित्वद्वयप्रत्यधिकरणतावच्छेदकसमानाधिकरणद्वित्वसामान्यस्यैकत्वमेवाहि
कर्तृनिकत्वेनत्वमतमपि मंदं स्वत्वस्यानानुगतत्वेन घटादिनिष्ठैकत्वस्य स्वपदेनोपस्थितेः ॥ क्षित्यादिकर्तरि तस्य घटाद्यावृत्तिरिक्तस्य रय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोऽप्येवं तत्वस्य प्रकृतानुमितेः पूर्वमसिद्धत्वादिति धेयं अप्रयोज्यत्वात् लाघववत्वादेकत्वस्याभावेन प्रकारांतरेणासिद्धिकतरिवत्वस्य निर्ण
यदृशायां तत्रैकत्वसंशयो भवत्येवेत्यत आह अनुमितेर्व्यक्तित्वामूर्ये रोतिपक्षरूपविशिष्टेघाव प्रतिसंधानं तत्प्रकारेणास्पर्यन्न व्यावि
धेति पदरूपाविशिष्टेत्वा लाघवं नदेवच्छिन्नावगाहित्वेनानुमित्यनुव्यवसायविरहादित्यर्थः नसिद्धेरितिप्रमाणाभावाद्व्यापकतावच्छे
दकरूपेणात्लघ्व्यविषयताकानुमितित्वावच्छिन्नप्रत्यस्य लाघवत्वानस्य सहकारित्वकल्पनाया अप्यभावादिति भावः लाघवतान्
स्थलेवाधासंकरमुपसंहरन्नाह इत्थं चेतिमाहनसिपवन्हौ लाघवप्रतिसंधानबलाद्वन्हिसामान्यस्य परामर्शाद्वन्हिनासितिवाधप्रति
वंधाघतोबाहुः प्रत्यग्रेषदस्त्यर्थः नचैवं महानसीयवन्हेरन्यवन्हेश्च बाधनिश्चयेवन्हिसामान्यानुमितिः स्यान्न वन्हिसामान्यस्य
परामर्शसत्वादिति वाच्यं विरोधाभावरूपस्य वन्हिसामान्याभावव्याप्यत्वाग्रहेः रूपत्वान्तअप्रयोजनस्यैव विरोधित्वादिति भावशा
कृतेसतिलिंगेतिलाघवत्वात्मादिरूपत्वोक्तादिग्रहणगृहीतत्स्यन्तरबाधस्य सहकारित्वास्थलामाह यथेति न चैत्रोभुङ्क्ते पिनत्वादित्यत्रया
त्रिगतरभोक्तृत्वस्य बाधानिर्णयात्मैत्रो भुङ्क्ते इत्याकारानुमितिर्जायत इत्यर्थः इतरबाधस्थलेबाधासंकर — यातियदमितित्यचेव्यादि
तिगंतनामपमत्रोभिन्नाचेतनत्वेन परिग्रहः नयाचेदं चोद्यम् । भिन्ना गुरुत्वादिस्यत्रमत्रोभिन्नचेतनदुःखवर्जित — वाधनिर्णयदशा २५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यां मनुरूपायेतेन द्रव्यवत्तित्वप्रकारेणानुपमानानुमितिर्मनो वह्निसत्ताभाववत्प्रमयाप्रतिबध्यत इति मनुवह्निसत्ताभाववत्पयोविशेष्यता
धीर्दोषः स्वर्पत्रिणोर्दमवधेयं महानसीयान्यवह्निर्बाधनिश्चयेन महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतानुमितौ हेतुमुद्बुद्धः पराम
र्शद्वैविध्यवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिसंभवात् विशिष्टवह्नेः परामर्शेऽनुसंधानायोनादृशानुमितौ व्यभिचारात् किं तु महानसि
यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रधुवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रसेव महानसियामवह्न्यभावनिश्चयत्वेन हेतु
त्वं सर्वत्रैन रवाधस्थले विशेषणे विशेष्यमिति न्यायेनैवानुमितित्वावच्छिन्नं यथाप्येवमपि वह्नेर्महानसियत्वेनानवगमे सिद्धं प्रतिबंधा
नजन्यायां वह्निसामान्यपरामर्शजन्यतादृशानुमितौ व्यभिचारः न प्यात् व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तादृशबाधनिश्चयविशिष्टत्वेनापि
कार्यविशेषणामदोषः अव्यवहितोत्तरत्वं च यथानुमाता नान्तियसत्वं न योऽनुमनुमितिं ये अस्माभिः न चैवं तादृशबाधनिश्चयवि
शिष्टत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्तु महानसियत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नंप्रकारकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं तन्मते
नागृहीतमात्रास्यतादृशबाधनिश्चयस्य हेतुत्वापायत्र महानसीयान्यवह्निः भूमः पर्वतो दृश्यमिसेवं ज्ञानदशायां पर्वतत्वावच्छेदेन
वह्निव्याप्यत्वस्य महानसियान्यवह्निबाधस्य च समुहालंबनतो यत्र तादृशबाधांशेऽनुमत्त्वहान — कहः न इव्यवहितोत्त

३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१

दोषन्नायं महानसीयवह्निमान् सर्वतोऽयं पर्वतश्च वह्निमानित्येवं समूहालंबनानुमितौ व्यभिचारवारणार्थेनच्छिशेषणस्यावश्यकत्वात् । अ
न्यथा तत्रापि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिप्रसंगात् तन्न च गृहीताप्रामाण्यकस्य महानसीयान्यवह्निर्नास्ति । मीयाधस्यानि
श्चयोत्तरं महानसीयवह्निभिन्नवह्निर्नास्तीति निश्चयात् पि महानसीयवह्निमानित्यनुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारात् तत्राप्रामाण्यकत्वान्यानेर
नुनेऽज्ञकत्वेनुनतीय स्मरणाख्यतादृशानुमित्यापत्तेरिति वाच्यं महानसीयवह्निभिन्नवह्निर्नास्तीति बाधनिश्चयस्य महानसीयवह्निम
कवह्निमानित्याकारकानुमितिं प्रत्येव हेतुतया महानसीयवह्निमानित्यनुमितेरवतत्रानुपादानमपहीनरघटितसामान्यस्य बाधनिर्णि
यत्वतू तत्सामान्यप्रकारकानुमितिं प्रत्येव तादृशबाधनिश्चयस्य हेतुत्वात् तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावस्य तु महानसीयान्यवह्न्यभाव
निश्चयवान् निश्चयोत्तरं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नपरामर्शात् तादृशवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिः सापि महानसीयत्वनिष्ठप्रका
रतानिरूपितावह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकैव तादृशप्रकारताकबुद्धित्वस्यैव महानसीयत्वावच्छिन्नव्यापकतापरामर्शात् तादृशवह्नित्वाव
च्छिन्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् न च तत्रैव गृहीताप्रामाण्यकस्य महानसीयान्यवह्न्यभावनिश्चयस्य हेतुतायां व्यभिचा
र इति वाच्यं तादृशानुमितेर्महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वेपि महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरू राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पितसिद्धान्ते स्वावच्छिन्नविधेयताकस्याभावादेव व्यभिचारासंभवात् विशिष्य वह्नित्वस्यैव तत्र विधेयतावच्छेदकत्वात् एवं महानसीया
वह्निर्नास्तीत्यादिनिश्चयो महानसीयान्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततत्तज्जह्रदवृत्तित्वावच्छिन्नविधेयताकायां महानसीयान्यवह्निमानित्यनु
मितौ हेतुः एवं महानसीयाभ्यां अरण्यवह्निर्नास्तीत्याकारनिश्चयो महानसीयस्वरूपेण स्वाभावप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधे
यताकान्यत्वमहानसीयारण्यवह्निमानित्यनुमितौ हेतुर्न तु महानसीयत्वविशिष्टारण्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नवि
धेयताकानुमितिं प्रत्येव तस्य हेतुत्वं महानसीयो योऽरण्यस्तस्य वह्निर्नास्तीत्येवं बाधनिश्चयादेव नाहृदानुमित्युत्पादेन व्यभिचारात् एक
त्र हृदामित्याकारकविषयताया अप्युक्तस्थलमेवोदाहरणं तत्रैकस्यां प्रकारतायां प्रकारताद्वयनिरूपकं तत्रैव तन्त्वीकारात् इच्छाद् 32
व्याप्तितो गुरुत्वात् हित्वा हेतुतायां घियाम कद्रूपत्वविषयत्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वह्नित्वप्रकारताका
नुमितौ हेतुर्न तु प्रतिव्याप्तिवृत्तित्वाभावप्रकारकनिर्णयः सामान्यघटितविशेषबोधस्यैव तन्त्र्यात्वदन्यथा गुरुत्वात्त्वेनाभावानिर्णय इत्या
पादितिच्छा गुरुणाम्यद्रूपवत्त्विति त्वनुमित्यापत्तेः न च गुरुत्वनिश्चयेन प्रवृत्तित्वस्य विशेषतत्त्वेनद्वाधनिर्णये प्युक्तानुमितिनेति वाच्यं सामान्य
विशेषभावस्यापि हि चिन्तनस्यादृश्यं स्यात् वह्निमान् धूमादित्यादौ निश्चयान्यवह्न्यभावप्रकारकनिश्चयानीलवह्निमानित्यनुमितेरनुत्पत्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्संयोगानीलरूपवान्हिविशेषत्वाभावात् एवं शुद्धमर्वतेवन्हेः परामर्शादपि कांचनमयात्वः पर्वतोनवन्हिमानित्येवं बाधदशायां कांचनमयः
पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिर्जायमानपर्वतः कांचनमयोनेतिप्रमया प्रतिबध्यत इति तद्विषयीभूतकांचनमयत्वाभावविशिष्टः पर्वतो
पिबाधएवनतुसिद्धिः कारणीभूतपरामर्शाविरोधित्वाद्धिंसादिवहुतरांस्वयमूहनीयमिति दिक् कपिसंयोगीतत्वादिसादिसद्धेतौव्यभिचा
रित्वापत्तावाह अहाकिंचेत्यादिकमिति संबंधविशेषेति साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ अनियामकसंबंधमात्रस्य प्रतियोगितावच्छे
दकत्वाभावस्य दर्शनेन चैत्रोगोमान् द्रव्यत्वादित्यादौ स्वामित्वसंबंधेन साध्यतायाः व्यभिचारिणानाव्याप्तिः स्वत्वेनेति तद्ध्वंसप्रागभावावच्छि
न्नोघटस्तद्ध्वंसवान् तद्घटादित्यादिहितत्कालावच्छिन्नतद्ध्वंसादिप्रमाव्युदासेन तत्कालावच्छिन्नतद्ध्वंसप्रागभावानिरूपितस्य विरोधि
त्वात् तद्विषयस्य तत्कालावच्छिन्नतद्ध्वंसप्रागभावादेर्बाधत्वस्य स्वसत्वेन सर्वसंमतत्वेनेत्यर्थः स्वमते तु तत्कालावच्छेदेन तद्ध्वंसासंत्ता
भावस्यापि तत्र बाधत्वं संभवतीत्याह तत्रैवेति प्रतियोग्याश्रयेतिधर्मिणीति तत्प्रागभावाकालावच्छेदेन तत्सत्त्वाभावस्य व्याप्तिवादे त्युक्ता
दित्यादिरित्यर्थः अत एवेति तत्प्रागभावाकालावच्छेदेन तद्ध्वंसपि तद्ध्वंसाभावस्य व्याप्तिवादे त्युक्तात् सत्वादेवेत्यर्थः निराबाधमिति तत्
त्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तत्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नाभावनिरूपितयस्य विरोधित्वात् तद्विष राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्यैवतत्रबाधत्वम्पत्यासत्त्यामत्तादृशायांघटत्वप्रागभाववत्तानिष्ठ्रयेपितत्कालावच्छिन्नरूपकत्तातानोद्द्येनसाध्यतावच्छेदकी
मतत्स्वरूपावच्छिन्नवत्ताबुद्धिप्रतिरूपप्रागभाववत्तानिष्ठ्रयस्याविरोधित्वेनतद्विषयस्यबाधत्वायोगात्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वेमानाभावात् नतत्कालावच्छिन्नतत्तद्घटीत्वावच्छिन्नप्रकारताःबुद्धिंप्रत्येवतत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्घटीयप्रागभाववत्ता
निष्ठ्रयत्वेनप्रतिबंधकत्वादितिभावः।शिखरावच्छिन्नःपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादावपिअसंकीर्णबाधसंभवात्मूलमूनताम
पाकुर्वन्नाहएवमितिघटत्वात्वादेवेत्यिपंचमीयसंगादितिःपंचपत्यसतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौतादृपाधर्मविशिष्टबाधनिष्ठ्रयाभा
व — पकतावगाहिनःपर्वतत्वाद्रइतिनद्रष्टव्यमागासिद्धिःसाधनादृपितादृशानुमितिरपिवेत्तिवाच्यंअनुभवविरोधात्संयोगमात्रेतावच्छ्रा
हैष्ठापकतावगाहिनःपर्वतत्वावच्छेदेनधूमवत्तायागमश्रुतेपर्वतत्वावच्छिन्नसंयोगेनैवपाषाणामयत्वावच्छेदसंयोगेनापिपर्वतव
त्वानुमितिप्रसंगात्तादृशासंबंधेनापिबोधनापिबोधनिष्ठ्रयाद्यभावस्यापेनत्रसत्वात्तादृशसंयोगव्यापकत्वाप्रहादेवतत्संबंधे
ननुमितत्स्यादेपर्वतत्वाद्यवच्छेदसंयोगेनापिअनुमित्सानापत्तेःतादृशासंबंधेनाप्यनाभिप्सनापत्तेःतादृशासंबंधेनापिव्यापकत्वाय
हस्याविशिष्टत्वादितिभावःनचैवापत्तिरनुभवविरोधादितिभावःनचासिखरेतितत्याचकारणबाधाद्येवशिखराद्यवच्छेदेनवह्न्या

33

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुमितेरसंभवात्तत्र बाधस्य विरोधित्वे मानाभावादिति भावः अवच्छेदकत्वयोगीति यत्र पक्षतावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धिः साध्यव्यापकत्व
रूपमवच्छेदकत्वं साध्यस्यानुमितौ भासते तेनैव तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं कारणं शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ तु स्वरूप
संबंधविशेषात्मकमेव शिखराद्यवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासते इति पक्षतावच्छेदकीभूतशिखराद्यवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं तत्र प्रयोजकमि
ति भावः पृथिवीत्वस्यावच्छेदेनेतरभेदाद्यनुमितावपि स्वरूपसंबंधविशेषात्मकमेवावच्छेदकत्वं भासते न तु व्यापकत्वमिति यदि ब्रूयात
दाप्याह अवच्छिन्नायाश्च प्रतीतिः पक्षतावच्छेदकीभूतशिखराद्यवच्छिन्नायाः वृत्तेरपि स्पर्शः न त्वेन तत्वेन तादृशशिखराद्यवच्छिन्नत्व
त्वेन ननु तथापि स्वरूपासिद्धेः सांकर्यमेव स नस्याह संबंधेऽपीति स्वरूपासिद्धेः बाधात्मकत्वयोर्वस्तुनोः संकरेऽपि इत्यर्थः ननु ज्ञाना
शोकवैरा मे ह्री ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादाविव बाधस्य सौलभ्यादुक्तस्य लक्षणानुधावनं व्यर्थमतो बद्ध्वाशां कर्यमाप्याह सुखादीति तत
थाच पत्रत्वेऽ शरीरे सुखं नो सत्ते किं तु दुःखं तत्र शरीरावच्छिन्नात्मा सुखी दुःखी वा शरीरं पक्षतावच्छेदकीभूततत्तच्छरीरावच्छेदेन हेतुज्ञा
नस्वरूपासिद्धिः किं तु तदवच्छेदेन साध्याभावज्ञानबाधः एवं दोषस्य सत्त्वे चैवं सर्वत्रैवानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदकोपलक्षिते धर्मिणो
वसाध्यस्याभावात् तत्राह अत्रैवेति एतत्कालावच्छिन्नत्वाद्देमत्वेति अत्रैव कालावच्छिन्नत्वं वन्हौ प्रकारीभूय भासत इति योगात राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्त्वावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोगसंबंधेन वह्निः पक्षे भासत इति नव्याः अभिप्रायो मणिकारस्य ननु क्षितिः कर्तृजन्या शरीराजन्यत्वादित्यत्र
विशेषीभूतस्याजन्यत्वस्यानुपाधितासंपादकत्वेन साधनव्यापकत्वादिति विधाने संगतेऽङ्कुरादावेव शरीराजन्यत्वव्यभिचारादजन्याभसा
ध्यस्येति शेषः इति ननु शरीराजन्यस्यापि सकर्तृकत्वसंभवात् व्याधि अथ योजकत्वानुमानस्य सत्तर्कमाह शरीरसहकारेणेति
नु साध्यस्य साधनव्यापकत्वेन विशेषीभूतस्याजन्यत्वस्यानुपाधित्वेऽनौ बीजमत फलितमर्थमाह तथा चेति हेतोर्व्यापकत्वेनेति सा
ध्यव्याप्यव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वानियमादिति भावः तदनेनैव वक्ष्यति दीधितिग्रंथः किंचेत्यादि मूलस्याभिप्रायं प्रकाशयन्नाह यदीत्यादि
विशिष्टाभावे शरीराजन्यत्वादिरूपे विशेषणांशस्येति शरीरात्मकविशेषणांशस्य सत्त्वेऽव्यभिचाराबाधकत्वादिति विशेषणांशस्यैव वैयर्थ्यः—
मदस्त्वयन्नन्वेवं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वादित्यत्रापि रूपादिसत्त्वव्यभिचारवारकत्वान्नोक्तवैयर्थ्यता
द्रव्यस्य मनसश्चाह रूपादीत्यादि। रूपादिगंधव्यंजकत्वस्येन्द्रियव्यभिचारे मनःप्रभृतौ नस्येति मुद्रैवकारार्थस्येत्यर्थः ॥ धी ॥ ॥ सप्तमी
तिषष्ठ्यंतं गंधपदसमभिव्याहारादित्यर्थः विशेषणत्वेति गंधव्यंजकत्वांशे विशेषणत्वायोगादित्यर्थः तावन्मात्रस्यालोकादिव्य
भिचारित्वादिति भावः रूपादित्वादिरूपाघटितशरीरकांतर्गतेत्यर्थः गंधत्वातिरिक्तं तद्व्यंजकत्वात्तद्वत्त्वेति मनःप्रभृतीनां गंधव्यंजकत्वेपि रूपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यंजकत्वादेव विशिष्टहेत्वभावादिति भावः अत्र रूपादिसादिपदेपदेन विरोधाभावात् द्वयोरेकव्याप्यत्वादित्येवं मूलमभिप्रेत्याह व
इति वह्निवोजनमति योगिकान्योन्याभावाद् इत्यर्थः अन्यतरेति अन्यतरजन्योन्याभावस्य जन्मप्रतियोगिकत्वाभावादिति भावः अथाय
पृथिवीत्वेप इति पृथिवीत्वापत्ता भावः महान्तीमेरापौनरुक्त्योनबहुत्वासंभव अन्यतोऽव्यावयेप पृथिवीनामन्योन्याभावइतितनुपृथिवीत्व
वाछिन्नान्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यैव बहुत्वासंभवतादृवस्थ्यमतः आह स चेति जन्यापृथिवीभेदसमुदाय इत्यर्थः व्यस्तुव्यपहेतुमा
हजन्यत्वस्यत्वादिजन्यत्वस्यातिरक्तत्वमते अखंडत्वसंभवादाह एकस्येति एकस्यापि जन्यत्वस्य कारणनानाभेदेनानात्वादिति भा
वः तुल्ययन्यायतयेति जन्यत्वसामान्यान्योन्याभावतुल्यतयेत्यर्थः अस्य यावजन्यत्वावछिन्नान्योन्याभावस्यापेक्षस्यैवानुत्वेऽस्य
हेतुत्वसंभवादिपर्थः समुदायरूपत्वादिति तथा चास्यान्योन्याभावापेक्षया न मत्वत्वाभावकूटस्यैव बाहुल्यमेकस्मिन्नेव न
न्यकारणाभेदादनेकजन्यतासत्वादिति भावः स्नेहादौ साध्येबहुनां सीनस्य शंनामत्यस्य च जन्यत्वस्य द्वयोरेकव्याप्यत्वमप्याह यंते
वाकर्जकत्वे साध्य जन्यान्योन्याभावकूटस्याव्याप्यत्वमाशंकतेयद्यपीत्यादिलत्वं० अव्याप्यत्वेन चेति हेतौ क्षितिरकर्तृकाजन्यान्यो
भावकूटवत्वादिसाहौ न घटादिप्रसेकान्योन्याभावस्य साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः एकैकस्य घटाजन्यान्योन्याभावस्य घटादावकर्तृकत्वव राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५

[illegible]टीश्री० मिचारिहवान् शीतस्पर्शादिस्सादौ बहुनामपि शीतस्पर्शानांप्रसेकं स्नेह। व्यभिचारि स्वाद्याप्यबाधकाभावइति भावः समुदाय

८४ स्यव्याप्यत्वेइति संभवतीति शेषः इसत्रहूषणेनास्यर्यमिति तन्मध्यवाद्यभावाभावस्यैकत्वमदर्शनेन तन्मध्याद्यवच्छिन्नभेदस्याप्ये

कत्वस्यमूलत्वासासिद्धत्वादिति भावः॥ ॥कुर्वतीति निसमनुमानमणौकरनेकेषायाः प्रयासमधिहिधि। स्थितिभाज रघायुन

त्स्दृति नैवानिज्ञेनिहठमर्थैप्रकाशायजितेनममैशापन्नः॥ ॥श्रीमहामहोपाध्यायरघुनाथगदीशतर्कालंकारविरचितानुमा

नम[illegible]दीधितिपत्रीसमाप्तः॥ ॥ ॥५॥

राम०

35

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=16.10.20 14:54
,TRANSFERRED=2020/10/16 at 14:59:00
,PAGES=69
,TYPE=STD
,NAME=S0004056
,Book Name=M-934-ANUMANMHODADHI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection